Jan van den Broek

Landschap lezen

De ontwikkeling van landschap en infrastructuur van Centraal-Groningen tot ca. 1600

3

Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland II

Groningen 2017

Landschap lezen 3: De transformatie van het Centrale Woldland II

Laatste herziening: 16-2-2018 10:41

Op het titelblad een foto van het Boterdiep, het Jaagpad en het Krommaar, even ten oosten van Onderdendam.

3 Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland II

3.1 De verzanding van de Fivel

3.2 Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar

3.3 De Wolddijk

3.4 De deling van het Fivelgoër Woldland

We beginnen met een samenvatting van wat we de vorige keer hebben gezien.

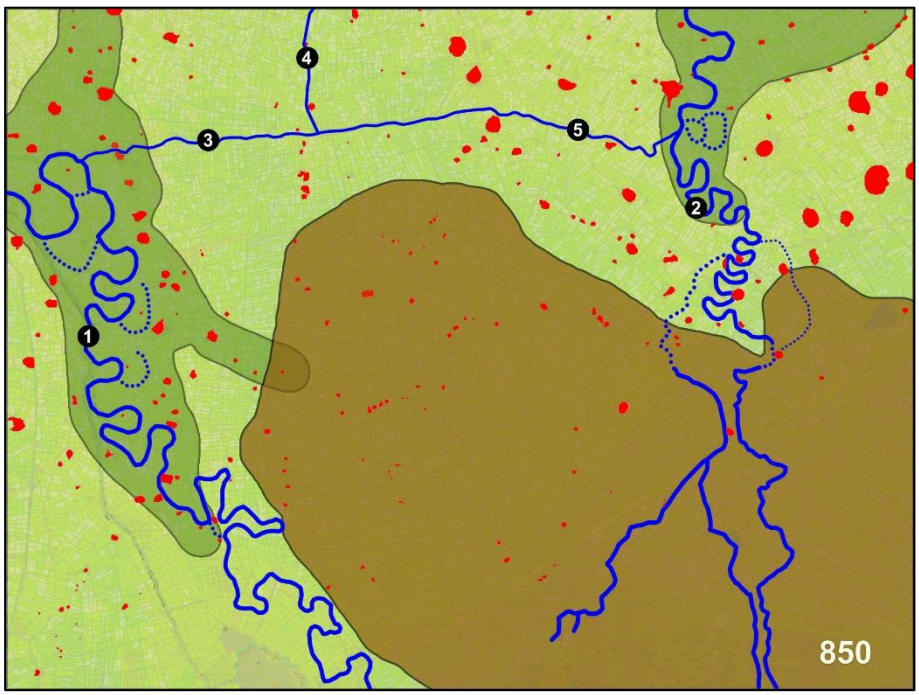

Reconstructie c.850

Links stroomt de Hunze (1), rechts de Fivel (2).

Ten noorden van het veen, aangegeven met een bruin vlak, zijn al enkele kanalen gegraven: de Deel (3), de Delthe (4) en het Dellekanaal (5).

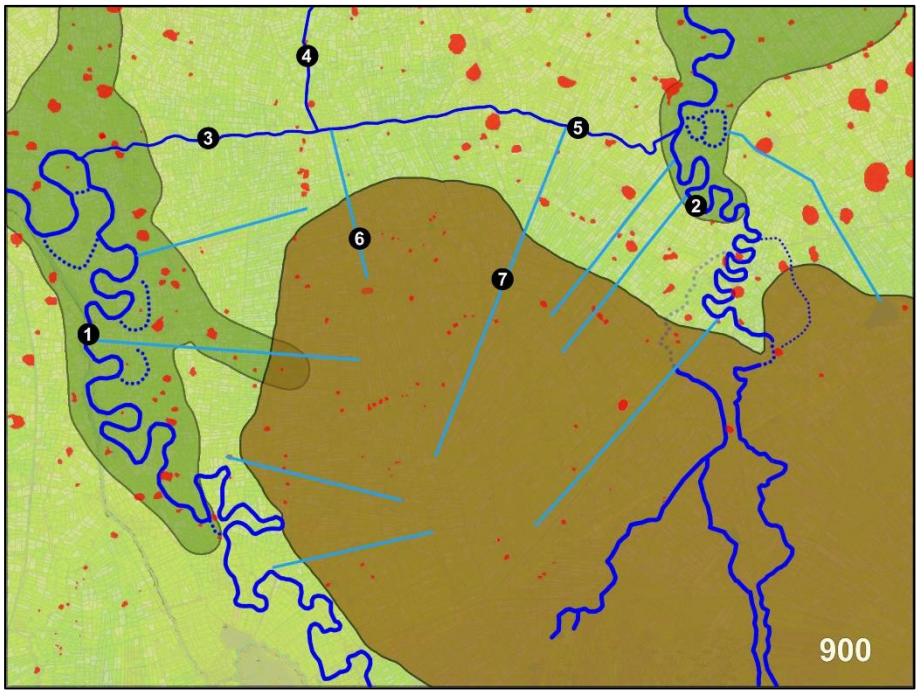

Reconstructie c.900

Er zijn enkele sloten gegraven die het water uit het veen rechtstreeks afvoeren naar Hunze en Fivel.
Twee waterlopen voeren hun water indirect naar zee af: het Boterdiep (6) loopt noordwaarts naar de Deel, het Kardingermaar-Maarvliet (7) noordoostwaarts naar het Dellekanaal.

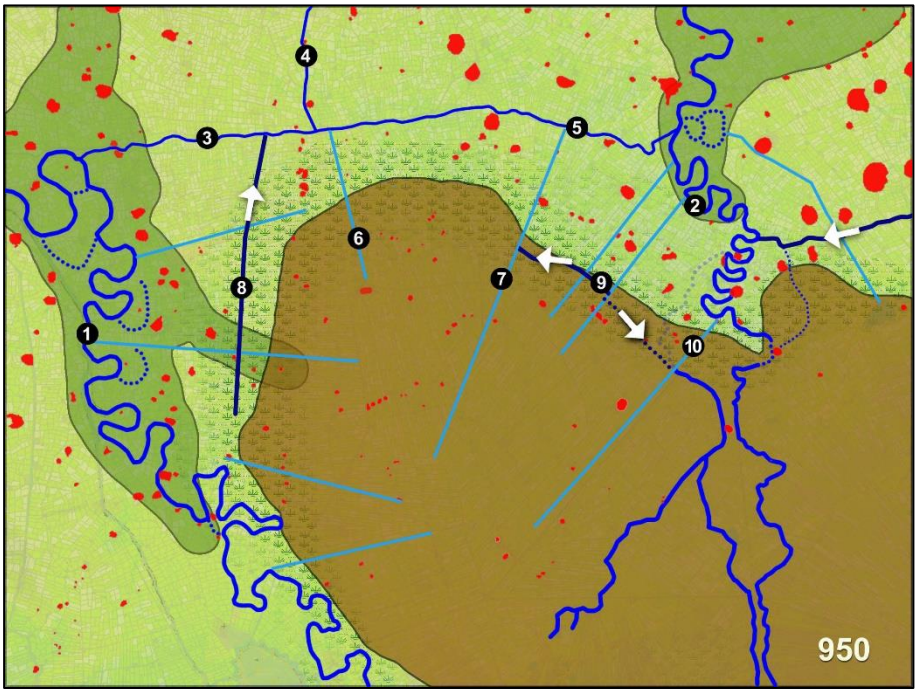

Reconstructie c.950

In de zones tussen de oeverwallen langs Hunze en Fivel en het resterende hoogveen ontstaat wateroverlast. Om dit water kwijt te raken worden Oude Ae (8) en Westerwijtwerdermaar (9) gegraven. Ze voeren het water af naar resp. de Deel, het Kardingermaar-Maarvliet en de Ten Postertocht (10).

Ook ten oosten van de Fivel is zo'n kanaal gegraven: de Delf. Dit kanaal voerde water vanuit het oosten westwaarts naar de Fivel.

De gebeurtenis die – naast het verdwijnen van het hoogveen en de daarmee gepaard gaande bodemdaling – de meeste invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het Groninger landschap, is het dichtslibben van de Fivelbaai. Dit proces heeft uiteraard geruime tijd in beslag genomen, maar het is niet duidelijk hoe lang precies. Zeker is wel dat hierdoor de

bestaande afwatering werd verstoord en de bevolking zich gedwongen zag nieuwe oplossingen te vinden voor het waterprobleem. Ongetwijfeld zullen ze hierbij genoodzaakt zijn om nieuwe samenwerkingsverbanden aan te gaan, gebaseerd op gemeenschappelijke belangen, en wellicht ook traditionele oude banden te verbreken. De details daarvan ontgaan ons, maar er zijn wel bronnen die voor een reconstructie van deze verschuivingen bestudeerd zouden kunnen worden.

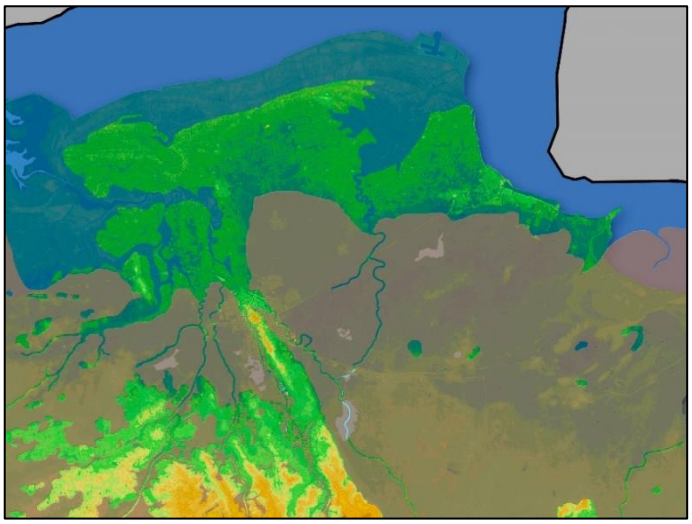

Fivel en Fivelmonding

Een van de onderzoekers die het belang van de Fivel – en de verzanding daarvan – begreep, was Pieter Mennes Bos. Bos was landbouwer op het Zandster Voorwerk in Zijldijk en werd bekend door zijn onderzoek naar de ontwikkeling van het landschap.

'Hij behoorde tot die menschen, die zich onophoudelijk bij het gaan door de velden afvragen: "Waarom is daar een bocht in den weg? Waarom ligt die boerderij zoo ver van den weg? Waarom is die sloot krom?" enz. enz.' (Johan van Veen in de inleiding op *De Fivel en hare verzanding*).

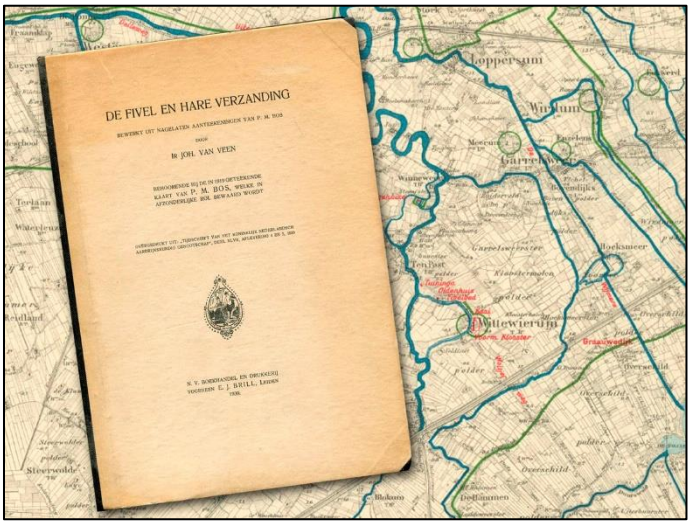

'De Fivel en hare verzanding' (1930)

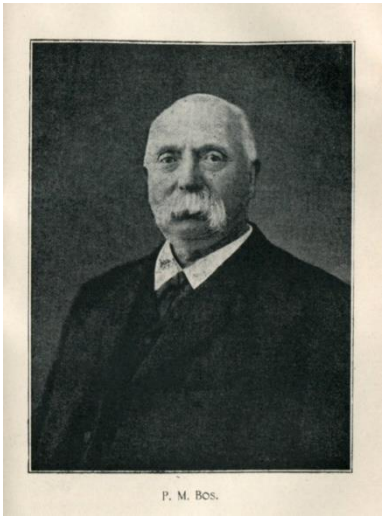

Pieter Mennes Bos (1844-1919)

Na Bos' overlijden heeft de in Uithuizermeeden geboren ir. Johan van Veen zijn nagelaten aantekeningen bewerkt en ervoor gezorgd dat ze gepubliceerd konden worden. Ze verschenen tien jaar na Bos' dood in twee afleveringen van het Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.1

Ofschoon de titel van het boek de indruk wekt dat Bos zich alleen met de Fivel bezighield, betreffen zijn aantekeningen ook de waterstaatkundige toestand in andere delen van het gewest.

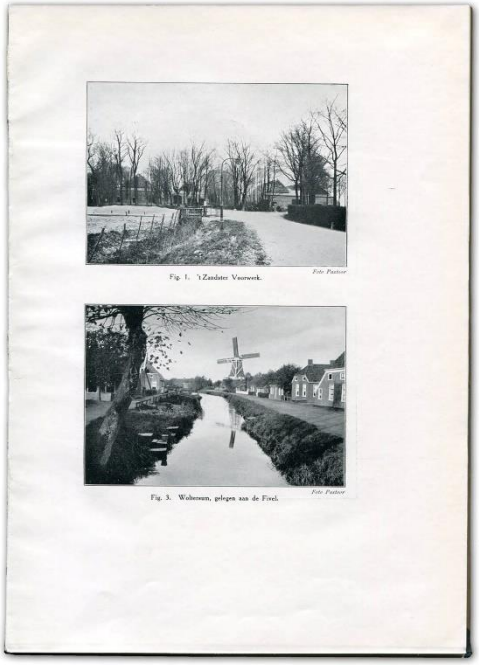

Foto's van W.F. Pastoor in 'De Fivel en hare verzanding'

Voor het eerst werden in een soortgelijk werk ook foto's opgenomen, die op aanwijzing van Bos waren gemaakt door Willem Frederik Pastoor te Loppersum (1884-1972).

Ze illustreren de werkwijze van Bos: hij signaleerde kronkels en andere afwijkingen van het normale, rationele patroon en trok daaruit zijn conclusies. Zijn aantekeningen laten zien dat hij de literatuur over het landschap had gelezen, maar aandacht aan de oude schriftelijke bronnen schonk hij niet. Het landschap was zijn bron.

Foxholstermeer (links) en Drentsche Diep (rechts)

Volgens Bos heeft een zijtak van de Hunze, nu Drentsche Diep geheten, vanaf deze plaats naar het noordoosten gestroomd en tussen Scharmer en Kolham de Scharmer Ae gevoed. Het Boelemeer of Foxholstermeer zou zijn ontstaan door afkalving van de oevers van de zijtak.

1 Johan van Veen, 'De Fivel en hare verzanding; bewerkt uit de nagelaten aanteekeningen van P.M. Bos', *TKNAG*, 47 (1930), 673-692 en 773-801.

Pieter Mennes Bos bij de monding van het Foxholstermeer

(Foto W.F. Pastoor; GrA 818-3809)

De monding van het Foxholstermeer in 2016

Op deze theorie van Pieter Mennes Bos kom ik in *Landschap lezen* 4 terug, wanneer we de Fivel en het Damsterdiep onder de loupe nemen.

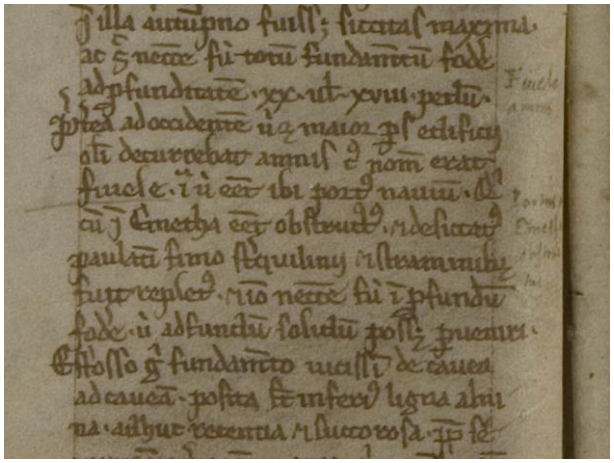

Menko over de afdamming van de Fivel bij Westeremden[2]

In de marge staan aantekeningen van Ubbo Emmius.

[2] Kroniek Bloemhof, UB_116 fol. 34v kolom 136.

Abt Menko noemt in zijn kroniek de Fivel twee maal. De eerste keer doet hij dat wanneer hij vertelt over de grondwerkzaamheden die nodig waren voor de bouw van de nieuwe kloosterkerk te Wittewierum (1238), de tweede keer in het verhaal over een overstroming in 1257. De eerste vermelding is voor de reconstructie van de oude rivierloop het belangrijkst en roept ook de meeste vragen op.[3]

> *Preterea ad occidentem, ubi est maior pars edificii, olim decurrebat amnis, cuius nomen erat Fivele, ita ut esset ibi portus navium. Qui cum in Emetha esset obstructus et desiccatus, paulatim fimo sterquilinii et straminibus fuit repletus; et ideo necesse fuit in profundum fodere, ut ad fundum solidum posset perveniri.*
>
> 'Bovendien stroomde aan de westkant, waar het grootste deel van het [kerk]gebouw is, vroeger een rivier, waarvan de naam 'Fivel' was, zo dat hier een haven voor schepen was. Aangezien [de rivier] bij Westeremden afgedamd en uitgedroogd was, was [de haven] langzamerhand met mest van de mestvaalt en met stro gedempt.'

De afdamming van de Fivel en het verloren gaan van de Fivel als scheepvaartverbinding moet, dat valt uit Menko's verhaal op te maken, al vér voor zijn tijd hebben plaatsgevonden. Door het leggen van een dam werd waardevol land tegen overstroming beschermd en geschikt gemaakt voor agrarisch gebruik. De afsluiting van de rivier bij Westeremden zal dus onderdeel hebben uitgemaakt van het proces van bedijking van de oudste delen van het wierdenland. We kunnen dan denken aan een datum ergens in de 12e eeuw.[4]

Men zal niet eerder tot afdamming van de Fivel zijn overgegaan dan nadat er een alternatieve lozingsmogelijkheid was gevonden voor het tot dan toe door de Fivel afgevoerde water .En de noodzaak om zo'n alternatieve watergang te creëren of te vinden zal pas zijn ontstaan doordat de opslibbing in de Fivelmonding de afstroom ernstig was gaan hinderen.

Tegelijk is er een – vage – aanwijzing die enige grond kan geven aan de veronderstelling dat de Fivel halverwege de 11e eeuw nog bevaarbaar was. Die aanwijzing kan men vinden in de akte van 1057, waarbij koning Hendrik IV aan bisschop Adelbert van Bremen de graafschappen Hunsingo en Fivelgo cadeau doet, met markt, munt en tol in Winsum en Garrelsweer.[5] Winsum ligt bij de plaats waar de Deel in zee (i.c. de benedenloop van de Hunze) uitkomt. Wanneer Garrelsweer toen op net zo'n plaats lag als Winsum, betekent dit dat de Delf daar (d.w.z. bij Garrelsweer) in zee (i.c. de benedenloop van de Fivel) uitkwam. Wanneer schippers vanaf Garrelsweer eerst nog ruim 11 km door de Delf naar de Eems moesten varen, lijkt me niet dat je kunt spreken van een 'Garrelsweer-aan-zee'. Dan zou het vreemd zijn dat die plaats markt-, tol- en muntrecht kreeg. In dat geval zou een plaats als Farmsum veel meer daarvoor in aanmerking komen.

Deze aanwijzingen zouden kunnen betekenen dat de Fivel in amper één eeuw tijd van een watervoerende en bevaarbare rivier is verpieterd tot een kronkelende laagte in het wierdenland. Dat is kort, maar niet onmogelijk.

---

3 H.P.H. Jansen en A. Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 336-337.

4 Ubbo Emmius dacht dat de dam bij Westeremden omstreeks 1205 is gelegd (Ubbo Emmius, *De Agro Frisiæ inter Amasum & Lavicam flumina deque urbe Groninga in agro eodem* [...] (Groningen, 1605) 21.

5 OGD I 24 (25 april 1057).

Wanneer we bedenken dat de bewoners van Westerseweg 2 onder Zuidwolde in de 12e eeuw hun woonplaats hebben opgehoogd en wanneer we ons ook de geulsporen in het Centrale Woldland herinneren die aan de oostzijde bedekt zijn door 'verse' lagen klei, ligt de veronderstelling voor de hand dat de overstromingen van de 12e en 13e eeuw ook gevolgen moeten hebben gehad voor het functioneren van natuurlijke en gegraven waterlopen. Op vele plaatsen zijn massa's slib afgezet die het afstromen van het water moeten hebben gehinderd.[6]

Ook na de afdamming van de benedenloop van de Fivel bij Westeremden bleven de Fivelboezem en de rieten of kreken daarin nog gebruikt worden voor de scheepvaart. Dat kunnen we opmaken uit een akte van 1317, waarin werd bepaald wat er gedaan moest worden wanneer zich een conflict zou voordoen tussen schippers en handelaren die van elders naar de Zandtsterzijl kwamen enerzijds en anderzijds de inwoners 'van ons land'.[7] Ook in de 16e eeuw wordt in bronnen nog melding gemaakt van haven-achtige functies op plekken waar watergangen in de Dollard uitkwamen en de open zee via prielen bereikbaar was.[8] De situatie op die plaatsen moet gelijkenis hebben vertoond met die van Garrelsweer in de 11e eeuw.

Een dam in de Fivel bij Westeremden

Aan sporen op de hoogtekaart is nog te zien waar de Fivel is afgedamd: de plaats van de dam (bij het pijltje) heeft het tracé van de Zeerijperweg bepaald.

6 'Tijdens deze overstromingen migreerde veel materiaal van de oude kwelders en sedimenteerde vrijwel over het gehele knikkleilandschap en zelfs plaatselijk over oude kwelderlandschappen. Enkele zijtakken van de rivieren slibden dicht' (L.A.H. de Smet, *De bodem van Groningen* (Wageningen 1965) Stiboka; toelichting bij blad 1 van de bodemkaart van Nederland schaal 1:200.000, 11).

7 OGD I 254 (25 juli 1317). Met de Zandtsterzijl wordt vermoedelijk een zijl in de Korendijk (of Olddijk) bedoeld.

8 Zie het *'Advis van ordinantie um in deser bekommerlicke tydt victualie van Embden ende uuth Oestfrieslandt overall tmoegen hebben ende bekommen'* van 15 juli 1580 (GrA 2100-1462.304).

Dichtgegroeide Fivel bij boerderij Goldhoorn

(Foto Pastoor; GrA 2138-5629)

In de verte zien we de toren van Loppersum. De boerderij in het midden is Oosterstork, de bomen links horen bij boerderij de Volle Hand.

Zeemsloot en Zeerijperweg bij Goldhoorn

Op deze plaats is de Fivel afgedamd.

De wierde van Westeremden

De wierde van Westeremden is ruim 5 meter hoog. Het pijltje wijst naar het deel van de wierde dat in de jaren 1903-1910 is afgegraven tot -0,50 NAP. De reden dat ik de aandacht daarop vestig is dat Willem Frederik Pastoor, fotograaf te Loppersum, de situatie ter plaatse zowel vóór als tijdens de afgraving van de wierde heeft vastgelegd.

Korenveld op de wierde van Westeremden

(Foto W.F. Pastoor; GrA 2138-5616)

De wierde van Westeremden tijdens de afgraving

(Foto W.F. Pastoor; GrA 2138-56100)

In *Landschap lezen* 2 heb ik de ‘oersloten’ besproken die vanaf de oeverwallen en het aanliggende veen rechtstreeks op Hunze en Fivel loosden. Daarbij hebben we ook de hierna volgende afbeelding al gezien.

Nog voordat de Fivelbedding ophield water te voeren, moeten de ‘Fledderboschtocht’ en de ‘Maljehornstertocht’ een groot deel van hun functie zijn kwijtgeraakt. Als gevolg van de daling van de bodem ten zuiden van Lutjewijtwerd zal het water daarin in zuidelijke richting zijn gaan stromen.

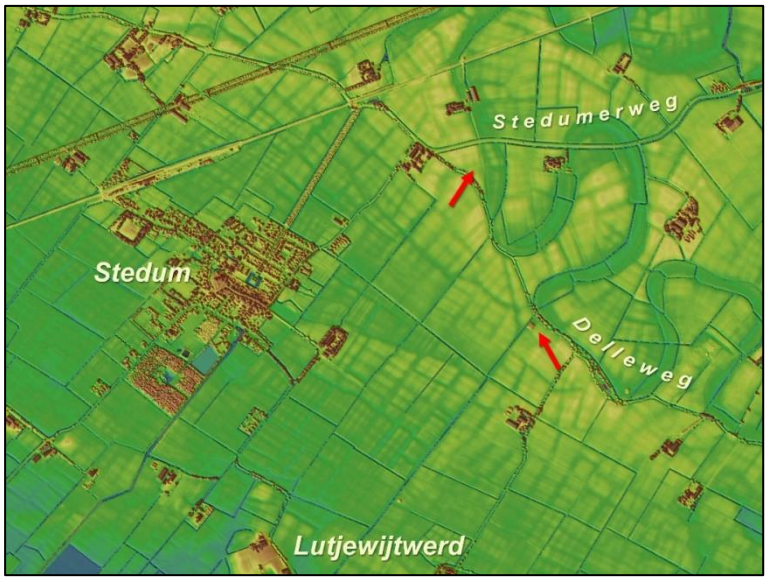

Fivelbedding en 'oersloten' bij Stedum

Het bovenste pijltje wijst naar de 'Fledderboschtocht', het onderste naar de 'Maljehornstertocht'.

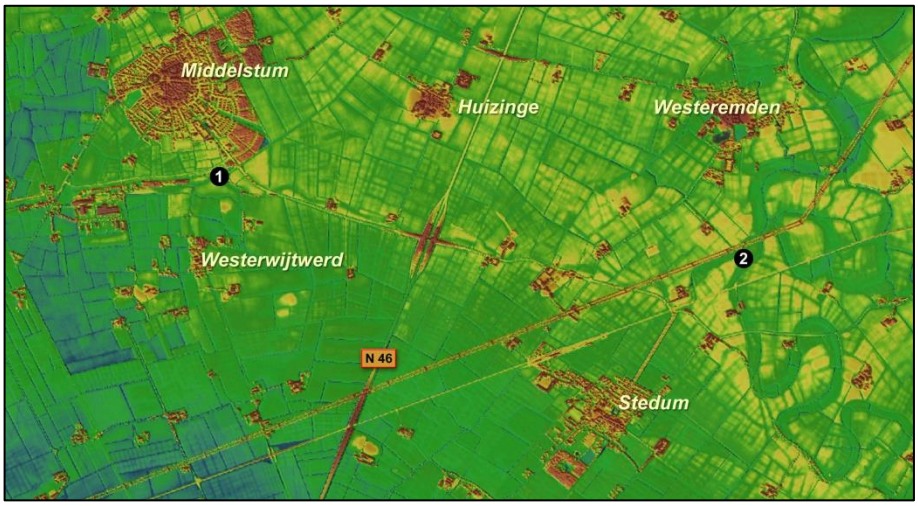

Het 'Dellekanaal' en de Fivelbedding

1. De Pomp
2. Oldfort

Aangezien het verder landinwaarts ligt, moet het Dellekanaal tussen De Pomp en Oldfort al verstopt zijn geraakt voordat de Fivel zelf ophield water te voeren.

In *Landschap lezen* 2 heb ik onder het kopje 'Delf en Deel' al enige aandacht geschonken aan deze watergang. Maar het is in dit verband noodzakelijk om er nog wat verder op in te gaan.

Op het hoogtekaartje is de kronkelende oude bedding van de Fivel (rechts) goed te zien, maar zichtbaar zijn ook de veel kleinere kronkels in het overigens rechte tracé van het Dellekanaal dat ten noorden van de huidige Delleweg heeft gelopen. Deze kronkels zijn, net zoals die in de Delf en de Deel het gevolg van de werking van eb en vloed. Ook de oude verkaveling – zichtbaar op de oude kadasterkaart, maar nu vrijwel geheel verdwenen – laat zien dat hier ooit een kronkelende watergang heeft gelopen.

We hebben gezien dat sommigen hier een interlokaal of zelfs interregionaal middeleeuws scheepvaartkanaal vermoeden en dat anderen dit idee verwerpen. Mij dunkt dat er genoeg waterhuishoudkundige redenen zijn geweest om een dergelijke watergang te graven. Maar dat sluit natuurlijk niet uit dat de waterloop ook dienst heeft gedaan als vaarweg.

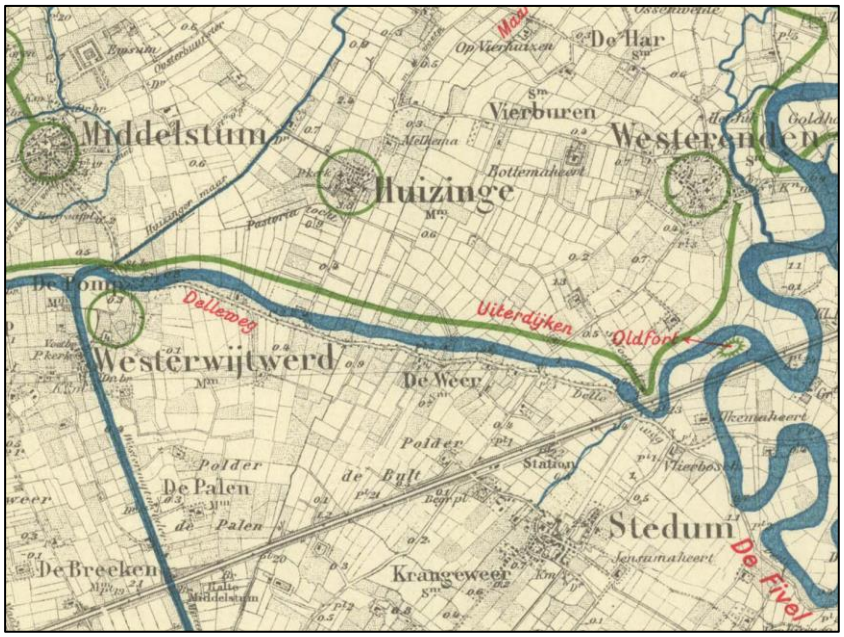

Het 'Dellekanaal' op de Fivelkaart van P.M. Bos

Het Dellekanaal kwam bij Oldfort in de Fivelbedding uit.

Het tracé van het kanaal is opmerkelijk recht. Mogelijk is de keuze van het westelijke beginpunt bepaald door de loop van natuurlijke stroompjes die vanuit het veen hun weg naar zee zochten.[9]

Oldfort ligt op het schiereiland dat gevormd wordt door het Dellekanaal (links) en de bedding van de Fivel.

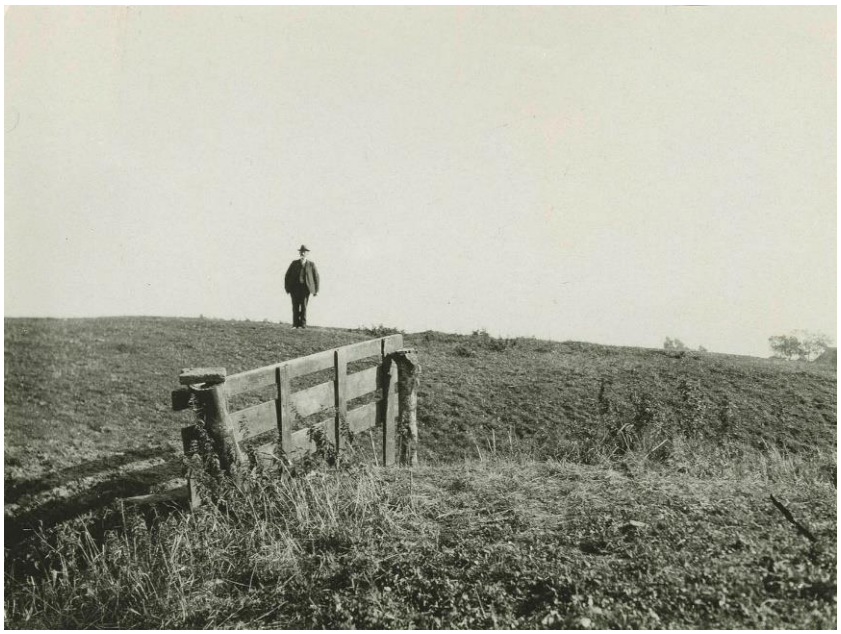

P.M. Bos op Oldfort

Toen W.F. Pastoor deze foto maakte was het reliëf op deze merkwaardige plek nog onaangetast. Ook tegenwoordig is het terrein niet helemaal vlak, maar de hoogteverschillen zijn teruggebracht tot c. 1 meter.

(Foto W.F. Pastoor; GrA 2138-5611)

[9] Ik heb daarvoor in het vorige hoofdstuk een suggestie gedaan. Zie daarvoor het plaatje in de sectie 'Woldland, boterdiep en Kardingermaar', in *Landschap lezen* 2, #35.

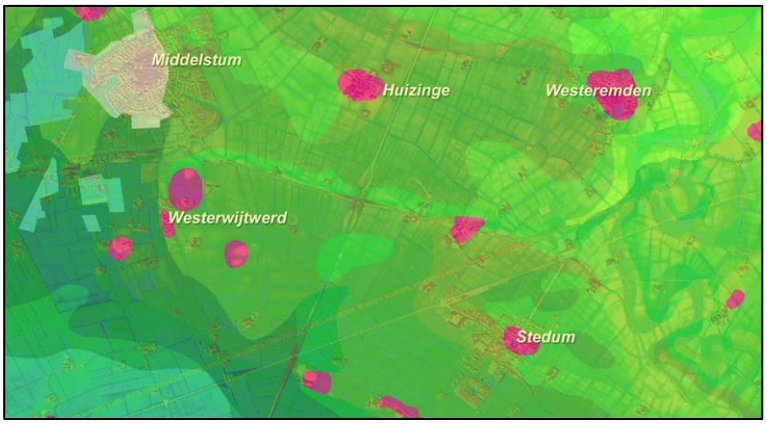

Het 'Dellekanaal' en de Fivelbedding op de bodemkaart

De bodemkaart suggereert een met de reconstructie sporende volgtijdigheid: in het Dellekanaal ligt klei van het type Mn85C, net zoals in de Fivelbedding ten oosten van Stedum (kalkarme klei).

Deze afzetting lijkt me ouder dan die ten westen van Oldfort (Mn25C, kalkrijke lichte zavel), terwijl die weer ouder lijkt dan de bedding bij Westeremden (Mn15A, ook een kalkrijke lichte zavel).
Overigens ligt in het centrum van deze bedding Mn25A (kalkrijke zware zavel). Dit zal de jongste afzetting zijn.[10]

De datering van dit dichtslibben is onzeker. Volgens Ben Westerink werd de waterafvoer via de benedenloop van de Fivel in de loop van de 10e eeuw al problematisch.[11] Maar het is de vraag in hoeverre dit klopt. Zoals ik al eerder opmerkte zouden de problemen wel eens veel later kunnen zijn ontstaan: laat in de 11e eeuw of misschien zelfs pas in de 12e eeuw.

[10] Hier begeef ik mij op een terrein waar ik volslagen leek ben. Het zou mooi zijn wanneer bodemkundigen hun licht lieten schijnen over de chronologie van deze afzettingen.

[11] Ben Westerink, a.w. 19. Poelman verwijst naar Van Veen, die denkt dat de Fivel in het midden van de 11e eeuw of eerder is verzand (J.N.B. Poelman, 'Enkele beschouwingen over het verkavelingspatroon van Innersdijk en omgeving in de provincie Groningen', *Driemaandelijkse Bladen* 28 (1976) 115-136, aldaar 127; Johan van Veen, *De Fivel en hare verzanding*, 35).

3 Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland II

3.1 De verzanding van de Fivel
3.2 Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar
3.3 De Wolddijk
3.4 De deling van het Fivelgoër Woldland

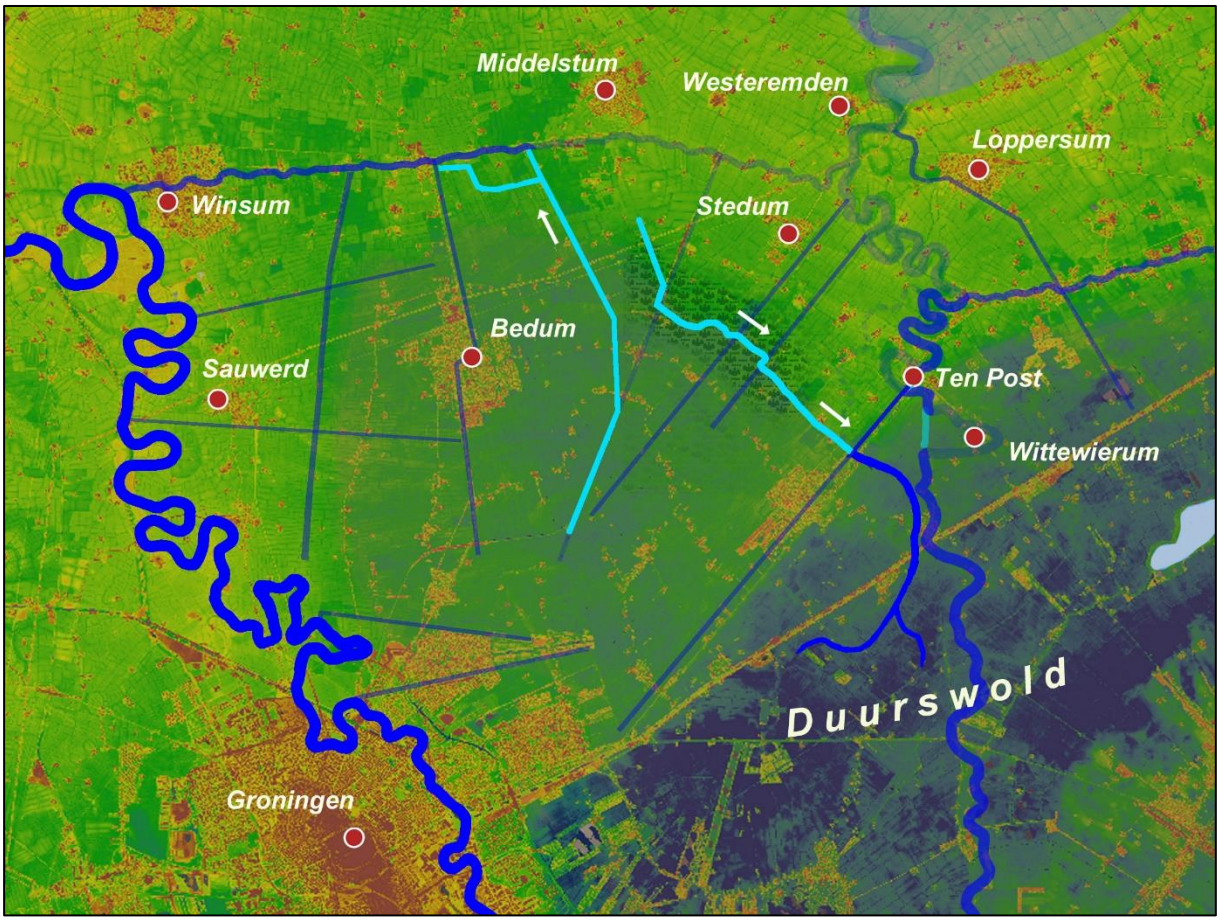

Met lichtblauwe lijnen zijn het Kardingermaar (links) en het Westerwijtwerdermaar (rechts) aangegeven. De niet meer als hoofdwatergang functionerende delen van het Kardingermaar-Maarvliet zijn zichtbaar als een vage donkerblauwe lijn.

Over de gevolgen die het dichtslibben van de Fivel heeft gehad voor Duurswold en het ten zuiden van Loppersum gelegen gebied, kom ik de volgende keer te spreken.

We concentreren ons nu op het effect dat dit proces op het Centrale Woldland moet hebben gehad.

De ontwatering van het Fivelgoër deel daarvan was grotendeels afhankelijk van het goede functioneren van het Kardingermaar-Maarvliet. Die waterloop voerde niet alleen water uit de omgeving van Steerwolde af, maar ook dat wat werd aangevoerd door het gedeelte van het Westerwijtwerdermaar tussen de 'Maljehornstertocht' en (tegenwoordig) de Eemshavenweg. Toen het Dellekanaal omstreeks 1150 (?) ophield te functioneren, was dit gedeelte van het Woldland opgesloten. In zo'n geval zei men dat een stuk land of gebied *inpendig* was geworden. Het water kon er wel in, maar niet meer uit. Ter oplossing van dit probleem zijn twee samenhangende – en gezien het grensoverschrijdende karakter ervan – opmerkelijke maatregelen genomen:

1. het Kardingermaar is aangesloten op het 'Hunze-systeem' en
2. het Westerwijtwerdermaar heeft aansluiting gekregenop het 'Fivel-systeem'.

Het plaatje laat zien wat ik bedoel.

Deze ingrepen veronderstellen samenwerking tussen Hunsingo en Fivelgo: Hunsingoër water ging naar Fivelgo stromen en Fivelgoër water naar Hunsingo.

Kardingermaar

We beginnen met de afleiding van het Kardingermaar.

Om het water uit het noordelijke stuk van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland (het Vierendeel) af te voeren is het water van het Kardingermaar vanaf Lutjewolde[12] via een reeds bestaande, op Middelstum geraaide sloot door Hunsingoër gebied noordwaarts geleid. Ongeveer 1700 meter verder naar het noorden[13] sloot de afgeleide watergang aan op een andere kavelsloot die meer noordwest georiënteerd is en past in de verkavelingsstructuur van het zuidwestelijke deel van het kerspel Middelstum dat ik de vorige keer heb besproken.[14] Het noordelijke deel daarvan, nu Hooimaar geheten, diende als waterlossing voor Engeweer, een wierde in het westelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd.

Vanaf de huidige Eenkemaheerd (Fraamweg 4) en de Stenen Pijp[15] kan het uit het Fivelgoër Woldland afkomstige water via twee tracé's verder zijn geleid. Het kan zijn dat men het aanvankelijk rechtdoor heeft laten lopen, via het Hooimaar naar het Deelstermaar, maar het is ook denkbaar dat het water van meet af aan naar het westen is afgeleid, via het Krommaar naar Onderdendam. Beide mogelijkheden zijn op het kaartje als gelijkwaardig aangegeven. Ik vermoed echter dat de laatstgenoemde variant het meest waarschijnlijk is, , maar kom daarop later terug.

---

12 GPS 53.292739, 6.644077.
13 GPS 53.307963, 6.642900.
14 *Landschap lezen* 2, hoofdstuk 2.2. 'Woldland, Boterdiep en Kardingermaar'.
15 GPS 53.332106, 6.623652.

Eemshavenweg en Kardingermaar

De Eemshavenweg en het Kardingermaar bij Lutjewolde.
We kijken in zuidwestelijke richting.
Rechts van de weg ligt Hunsingo, links ervan Fivelgo.
Oorspronkelijk heeft het Kardingermaar-Maarvliet rechtdoor gelopen. Toen het water vanuit het Woldland niet meer via het Dellekanaal kon afstromen, is het via het door de pijlen aangegeven tracé noordwaarts geleid.

Alvorens we verdergaan met de bespreking van de afleiding van het Kardingermaar kijken we nog even naar de oriëntatie van de grens tussen Hunsingo en Fivelgo.

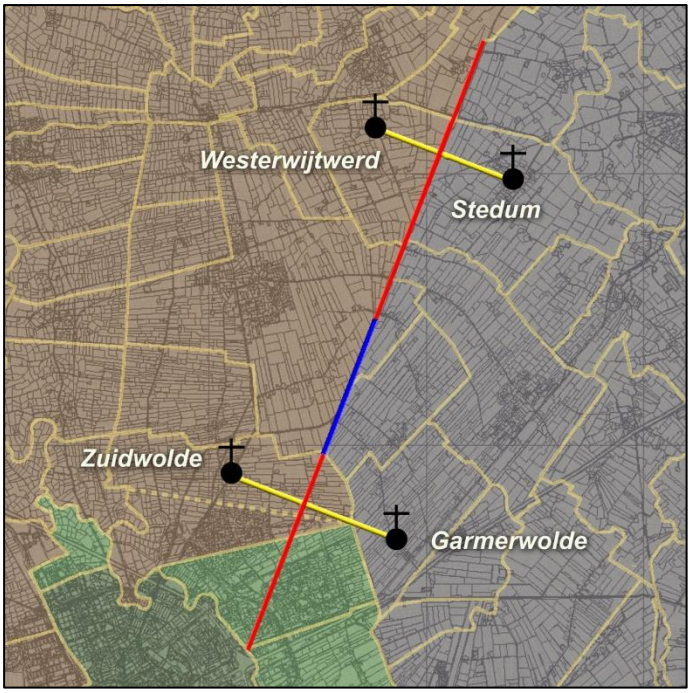

De constructie van het Kardingermaar met kerspelgrenzen

Op dit kaartje is Hunsingo aangegeven met een rode kleur, Fivelgo is paars en het Utrechtse gebied (de stadsvrijheid van Groningen en het Gericht van Selwerd) met groene tinten.
Aangegeven zijn verschillende verklaringen voor de oriëntatie van het Kardingermaar-Maarvliet.

De vorige keer heb ik gezegd dat de oriëntatie van het Kardingermaar-Maarvliet kan zijn bepaald door een middelloodlijn te zetten op de lijn Westerwijtwerd-Stedum. Die verklaring lijkt me plausibeler dan die, welke ik eerder voor mogelijk had gehouden. Om die reden zou ik daaraan nu voorbij kunnen gaan, maar de feiten die mij tot mijn eerdere opvatting brachten zijn zo opmerkelijk, dat het me toch zinvol lijkt om ze te vermelden, al was het alleen maar om te laten zien dat er zoveel toevalligheden zijn die een onderzoeker op het verkeerde been kunnen zetten.

De lijn (rood) waarop Kardingermaar (blauw aangezet) en Maarvliet liggen

- is de middelloodlijn van de lijn die je kunt trekken tussen de kerken van Westerwijtwerd en Stedum
- staat loodrecht op de lijn Zuidwolde-Garmerwolde en
- gaat door de plek waar de landweg tussen Groningen en Fivelgo de Hunze kruiste.

Kardingermaar –Maarvliet en Tasmantoren

Wanneer je over de Eemshavenweg naar de stad Groningen rijdt, zie je de Tasmantoren in het verlengde van de weg aan de horizon opdoemen. Als je de situatie niet kent, zou je op het idee kunnen komen dat het tracé van de Eemshavenweg geprojecteerd is door een lijn te zetten op dat opvallende gebouw. Wij weten natuurlijk beter: de Eemshavenweg volgt het tracé van het eeuwenoude Kardingermaar.

Toch is het de moeite waard even aandacht te schenken aan de Tasmantoren, of liever: aan de plaats waar hij staat. Dit opmerkelijke, vanuit de wijde omtrek zichtbare gebouw staat c. 100 m ten zuidoosten van de plek waar men eens via een voorde de Hunze kon oversteken en waar vermoedelijk een vredeskruis de plek markeerde waar men de stadsvrijheid van Groningen binnenkwam.

Locatie Tasmantoren

De huidige situatie bij Oosterhoogebrug gecombineerd met de kadastrale minuut van 1832.
Het rode cirkeltje geeft de plaats aan waar zich de voorde in de Hunze heeft bevonden en waar naar alle waarschijnlijkheid ook een vredeskruis stond opgesteld.

De Tasmantoren aan de Regattaweg

De huidige Regattaweg is het noordelijke uiteinde van de oude Euvelgunnerweg die over de oostelijke dijk van de Hunze zuidwaarts liep.
De lage witte bouwsels op de voorgrond staan op de voormalige Hunzebedding.

De voorde door de Hunze lag enkele tientallen meters ten noorden van de toren.
Oriëntatie op een 'vredeskruis' bij de voorde in de Hunze leek me nog niet zo'n slecht idee voor de constructie van een grenslijn tussen Hunsingo en Fivelgo.
Voor de duidelijkheid zoomen we in op het kerspelgebied van Noorddijk en zijn directe omgeving.

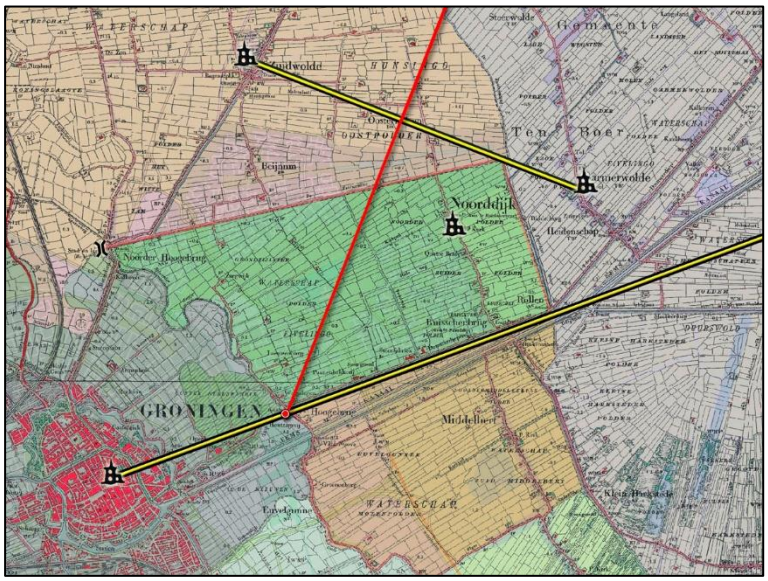

Constructie van het Kardingermaar

De in zuidwestelijke richting doorgetrokken 'Kardingermaarlijn' snijdt de verlengde as van de Sint Maartenskerk precies op de plek waar deze de oude Hunzebedding kruist.

De afstand tussen de voorde en het op deze lijn gelegen Kardingermaar is echter erg groot. Het begin ervan staat op de bovenrand van het kaartje. In het veld bedraagt de afstand een kleine 5 kilometer. Voor een waarnemer met een lichaamslengte van 1,75 ligt de horizon – in theorie – op 5 km. Dat wil zeggen dat een opvallend merkteken van een meter of 5 hoog over deze afstand goed zichtbaar moet zijn geweest. Dat geldt natuurlijk alleen wanneer er

geen uitzicht belemmerende objecten zijn geweest zoals bouwsels of groeisels. In ieder geval is het technisch mogelijk geweest – zeker als men de vooropgezette bedoeling daartoe had – om de grens tussen Fivelgo en Hunsingo op de aangegeven manier te construeren.

Wanneer dit werkelijk zo zou zijn gebeurd, zou dat aanzienlijke consequenties hebben voor onze middeleeuwse geschiedenis. Het veronderstelt immers samenwerking tussen de overheden van de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo en het noordelijke deel van Drenthe en het bestaan van een soort *masterplan* voor de indeling van het woldland, voorafgaand aan de occupatie of herontginning daarvan.

Zoals gezegd lijkt het me bij nader inzien dat we hier met een opmerkelijk toeval van doen hebben, en dat er dus geen aanleiding is voor dit soort bespiegelingen. Overigens hebben we al eerder – bij het verhaal over de constructie van de noordoosthoek van Noorddijk – gezien dat ook daar sprake moet zijn geweest van samenwerking tussen Hunsingo, Fivelgo en het Utrechtse gebied. Dat zou echter een geval van meer lokale aard kunnen zijn geweest. Hoe de oriëntatie en locatie van het Kardingermaar-Maarvliet ook zijn bepaald, de rationele vaststelling van de grens tussen Hunsingo en Fivelgo en, daarmee samenhangend, de verdeling van het Centrale Woldland, veronderstelt een vorm van samenwerking tussen de Friese landschappen Fivelgo en Hunsingo.

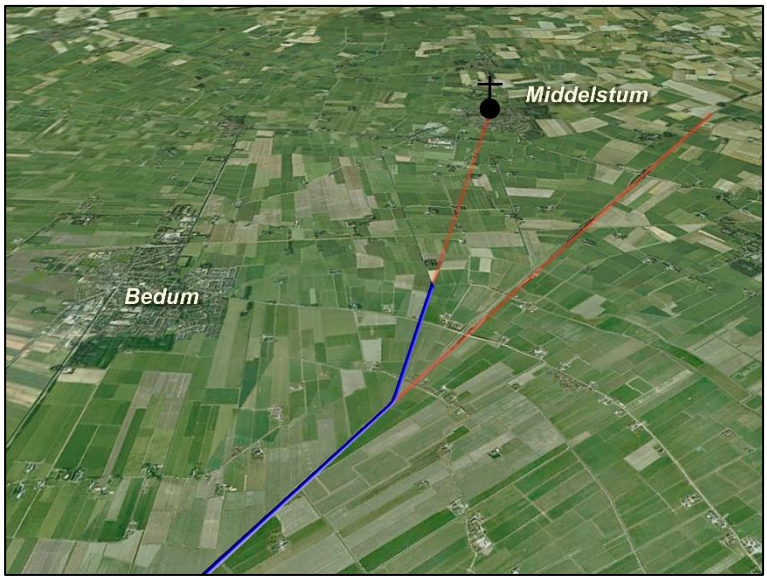

De afleiding van het Kardingermaar ingetekend op Google Earth

Om het water van het Fivelgoër Woldland naar de Deel af te voeren heeft men het vanaf Lutjewolde in noordelijke richting afgeleid, gebruik makend van een bestaande watergang die op de kerk van Middelstum loopt.

Sint Hippolytuskerk te Middelstum

De huidige laat-gotische Sint Hippolytuskerk is in 1445 gebouwd in opdracht van Onno van Ewsum.

Je kunt constateren dat de afleiding van het Kardingermaar op de toren van de Hippolytuskerk is geraaid, maar dit betekent natuurlijk niet dat deze lijn pas bij het afleiden van het water van het Centrale Woldland is vastgesteld en dat men daarmee gewacht heeft tot men halverwege de 15e eeuw klaar was met de bouw van deze toren.

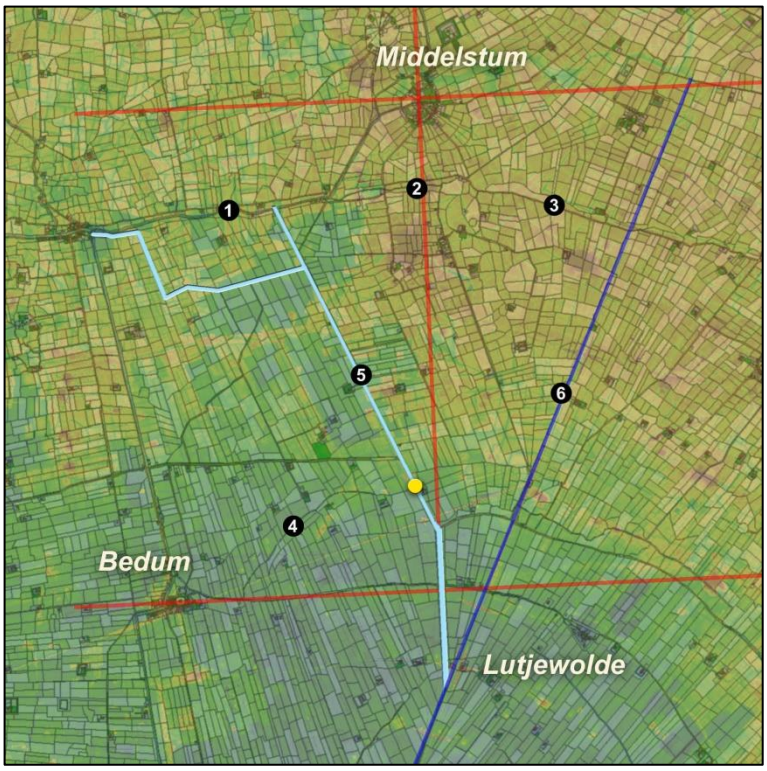

Het Kardingermaar en Middelstum

1. Deelstermaar
2. Boerdam
3. Dellekanaal
4. Terlaanstermaar
5. Kardingermaar
6. Kardingermaar-Maarvliet

Op dit plaatje zien we duidelijker dat het Kardingermaar bij Lutjewolde van de oorspronkelijke lijn afwijkt en vanaf dat punt een tracé volgt dat geraaid is op de kerk van Middelstum.

De lichtblauwe lijn geeft de loop aan van het afgeleide Kardingermaar. Dit volgt grotendeels het tracé van de oudere 'Terlaanstertocht'.
De gele stip markeert de plek vanaf waar dat afleidingskanaal naar het Deelstermaar was gegraven.

Maar er zijn talloze punten vanwaar men, uitgaande van het oorspronkelijke tracé van het Kardingermaar, een lijn op Middelstum had kunnen zetten. De vraag is dus: hoe komt men aan het bewuste punt bij Lutjewolde?

Deze vraag is eenvoudig te beantwoorden. Men heeft het water uit het Centrale Woldland vanaf dit punt naar het noorden geleid vanwege het feit dat daar al een sloot in de gewenste richting liep.
Dit antwoord is natuurlijk niet meer dan een verplaatsing van het probleem, want nu moeten we ons afvragen hoe het komt dat daar al een op Middelstum geraaide sloot lag. De bewuste sloot ligt in een gebied waarin we een waaiervormige verkaveling aantreffen. De plaats waar het Kardingermaar van de oorspronkelijke lijn afwijkt, bevindt zich precies op de plek waar de kavellijnen in de waaier convergeren. Anders gezegd: de sloot vormt de centrale watergang binnen het waaiervormige ontginningsgebied.

Tenslotte ligt de sloot niet zomaar op een op de Middelstumer kerk geraaide lijn, maar staat hij ook nog eens haaks op de oost-west as van die kerk! Het lijkt er dus op dat het kerkgebouw niet alleen de oriëntatie, maar ook de geografische lengte van de lijn heeft bepaald.

Op het bovenstaande plaatje is de waaiervormige verkaveling van het gebied bij Lutjewolde (het Reidland) goed te onderscheiden. Hier stuitten twee ontginningsbewegingen op elkaar:

vanuit het noorden de met het Terlaanstermaar samenhangende kolonisatie die in deel 2 is besproken, en vanuit het noordoosten die vanaf de westelijke oeverwal van de Fivel.[16]

In technische zin is het niet moeilijk geweest om vanaf Lutjewolde een raailijn te zetten op (de kerk van) Middelstum, ook al bedraagt de afstand tussen het oriëntatiepunt in Middelstum en het noordelijke uiteinde (of liever: begin) van de lijn ruim 4 km. Maar hoe kun je op zo'n grote afstand van Middelstum een lijn haaks op de as van de kerk zetten? Zelfs wanneer je uitgaat van de kerk zelf is het nog niet zo eenvoudig om zo'n loodlijn te construeren. Anderzijds: als je in staat bent om aan de hand van de sterren een kerk netjes oost-west te oriënteren[17] moet het ook niet zo moeilijk zijn geweest om een noord-zuidlijn vast te stellen. Het feit dat de sloot haaks op de kerk-as staat kan dus net zo goed het gevolg zijn van een constructie waarin de oriëntatie van de kerk van Middelstum geen rol heeft gespeeld.

Een aanwijzing daarvoor zie ik in het feit dat de inrichting van het tussen Middelstum en Lutjewolde gelegen gebied geheel en al losstaat van de geconstrueerde lijn. Daarin zijn verschillende verkavelingsblokken herkenbaar. In het noorden begint het met de onregelmatige blokverkaveling die typerend is voor oude wierdedorpen. Dan, ten zuiden van het Deelstermaar (Boerdam) krijg je een wat regelmatiger zone tot de lijn waarop de Dorpsweg van Westerwijtwerd ligt. Ten zuiden daarvan tot aan de kromme lijn in de Grote Breeksterpolder die de oostelijke voortzetting verraadt van het Terlaanstermaar, zien we een duidelijk noordwest-zuidoost georiënteerd ontginningsblok dat qua oriëntatie aansluit op het gebied ten westen ervan. Pas ten zuiden van de kromme lijn tussen het Kardingermaar en de Eemshavenweg zien we de waaier waarvan het hier met een blauwe lijn gemarkeerde lijnstuk de as is.

Het voorgaande overziende vermoed ik dat de locatie van de centrale as van de waaier in het restgebied tussen grote ontginningsblokken is bepaald door een dichterbij gelegen oriëntatiepunt. Ik denk daarbij aan de Sint Walfriduskerk in Bedum. Deze ligt ruim 2,5 km ten westen van de raailijn op Middelstum. Net als de kerk van Middelstum is ook die van Bedum netjes op het oosten georiënteerd. Wanneer we de as van de Sint Walfriduskerk naar het oosten doortrekken blijkt dat deze de op Middelstum geraaide lijn haaks kruist op een plek die zich enkele meters ten zuiden van de (veel jongere) Sint Annerweg bevindt.

Het gebruik van een kerkas en het zetten van loodlijnen daarop komt meer voor. Een eerder besproken geval is de as van de Sint Maartenskerk te Groningen. Het verlengde daarvan vormt de grens tussen Noorddijk en Middelbert. De oostgrens van Noorddijk is vastgesteld door een loodlijn te zetten op die verlengde as. De geografische lengte van die oostgrens is op haar beurt ook weer bepaald door het zetten van een (middel)loodlijn op de raailijn tussen de kerken van Noorddijk en Garmerwolde.

---

16 Zie *Landschap lezen* 2, hoofdstuk 2.2 ‚Woldland, Boterdiep en Kardingermaar'.

17 Vgl. Henny Groenendijk en Bernhard Thiemann, 'De biotoop van klooster Yesse in Haren', in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2016, 8-29, hier 16.

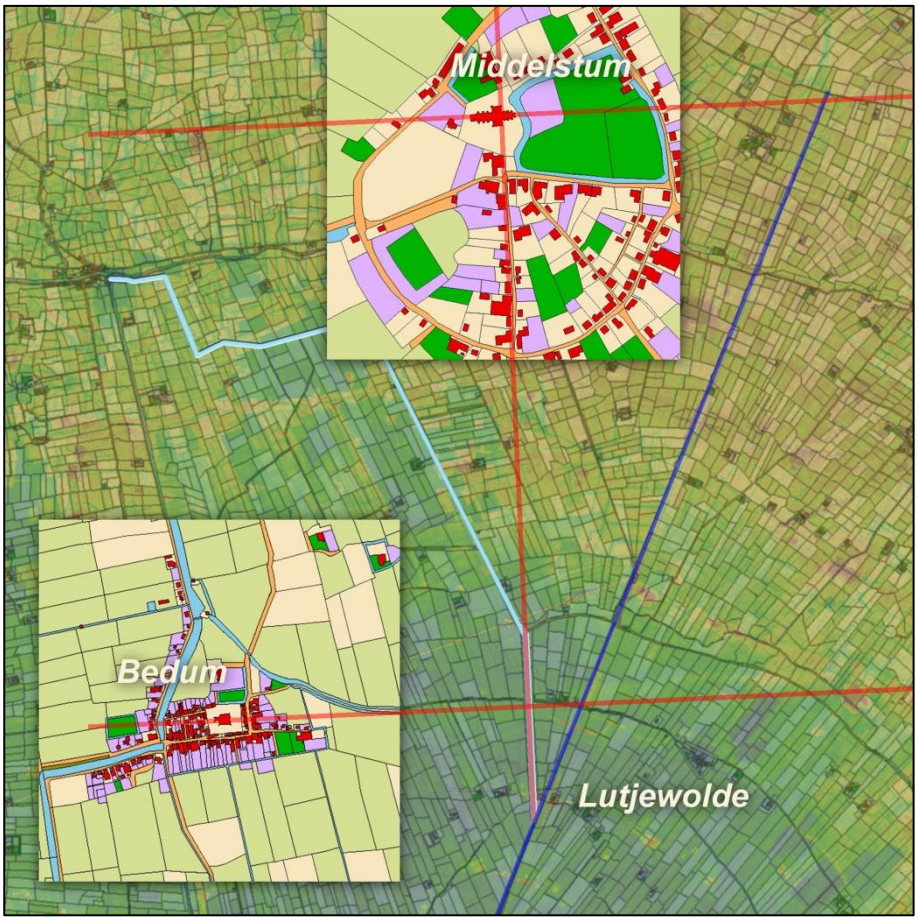

Kruis op Middelstum

Ik houd het erop dat men bij het aanpakken van het Reidland – een restgebied tussen de kerspelen Bedum, Stedum en Westerwijtwerd – een waaier heeft geconstrueerd waarvan de lijn Lutjewolde-Middelstum het uitgangspunt is geweest.
Men plaatste die lijn op dat punt, waar men vanaf het oostelijke verlengde van de as van de Walfriduskerk een loodlijn kon zetten op de kerk van Middelstum.

Nog eens ten overvloede: ik beweer niet dat omstreeks 1150 het Kardingermaar noordwaarts is afgeleid door een kanaal te graven in de richting van de kerk van Middelstum. Die sloot waarlangs met het water liet afstromen lag op een lijn die waarschijnlijk een eeuw eerder of nog vroeger is vastgesteld ten tijde van de ontwikkeling van deze hoek van het Woldland. Het was echter een voor de hand liggende plaats om het uit het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland afkomstige water af te leiden toen de doorstroom naar het Dellekanaal door de opslibbing daarin werd geblokkeerd.

Ik laat enkele foto’s zien van onderdelen van het afgeleide Kardingermaar. De samenhang tussen deze watergangen is in het veld uiteraard niet meer te zien en de meeste mensen zullen zich ook niet realiseren hoe groot de betekenis van dit stuk middeleeuwse infrastructuur is geweest.

Het Kardingermaar bij Lutjewolde

De foto is gemaakt vanaf de parkeerplaats langs de Eemshavenweg. We kijken naar het noorden. Het zicht op Middelstum wordt belemmerd door het talud van het viaduct in de Thesingerweg.

Het op Middelstum geraaide stuk van het Kardingermaar

De brug op de foto hoort bij de ontsluitingsweg van boerderij Thesingerweg 6. Jan Molema vermoedde daar de kerk van Oost-Bedumerwolde.[18] Zelf denk ik dat die wat zuidelijker in het Reidland heeft gestaan.

Ook vanaf het viaduct bij Lutjewolde is de oriëntatie op de kerk van Middelstum nauwelijks te herkennen.
De Hippolytuskerk gaat schuil achter het geboomte. Alleen het topje van de kerktoren is zichtbaar.

De kerk van Westerwijtwerd – een eindje naar rechts – is beter te zien, maar speelt in dit verhaal geen rol.

Kardingermaar en Eemshavenweg

We staan op de Thesingerweg, even ten westen van het viaduct bij Lutjewolde,[19] kijken naar het zuiden en zien het zuidelijke deel van het op Middelstum geraaide stuk van het Kardingermaar. In totaal is dit deel van het Kardingermaar ruim 1,5 km lang.
De knik in het Kardingermaar, tevens het convergentiepunt van de waaier van het Reidland, bevindt zich midden op de foto.

---

18 Jan Molema, 'Verdwenen kerken van veenontginningsnederzettingen' in: *Groninger Kerken* 28e jrg. (2011) 9-15.

19 GPS 53.294952,6.643789.

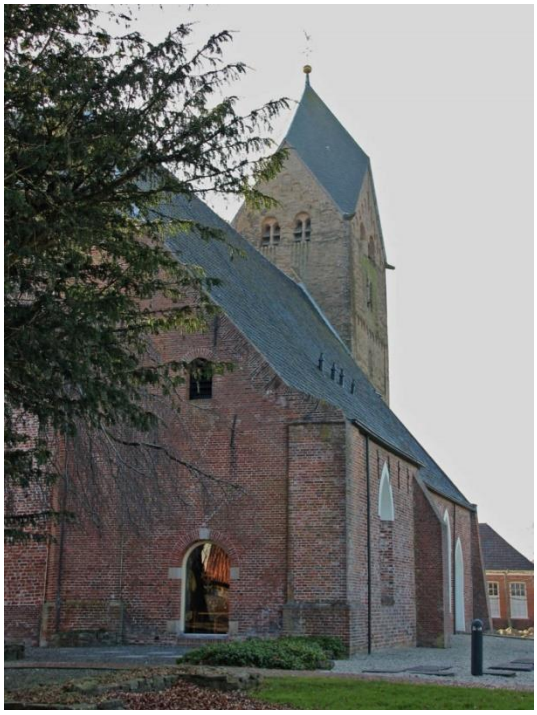

Walfriduskerk in Bedum

De Walfriduskerk is een van de oudste kerken in Groningerland. Het oudste deel van de kerk stamt uit de 11e eeuw. Het verhaal wil dat de kerk is gesticht ter gedachtenis aan de heilige Walfridus die in Bedum zou hebben geleefd en door de Noormannen zou zijn vermoord.

Oorspronkelijk werd bij of boven het graf van Walfridus een houten kapel gebouwd. Het graf ontwikkelde zich tot bedevaartsoord, zodat de kapel reeds in de 11e eeuw werd vervangen door een romaanse kruiskerk. In de 15e eeuw werd de kerk verder uitgebouwd tot een gotische hallenkerk. In het begin van de zestiende eeuw had de kerk zwaar te lijden van oorlogshandelingen. Ze werd daarna opnieuw opgebouwd en voorzien van een nieuw gotisch koor. Na de Reformatie is de kerk aanzienlijk verkleind, onder meer door sloop van het koor en verlaging van de noorderbeuk.

Sint Annerweg

Deze weg is relatief jong. Hij loopt niet strak oostwaarts over de as van de Walfriduskerk. Er zitten lichte kronkels in, die het beeld een beetje vertroebelen. Op de kaart van Beckeringh ontbreekt deze weg nog. Dat past bij wat we op de kadastrale minuut zien: een als weiland geregistreerde smalle strook ten oosten van Bedum en, in het verlengde daarvan, een buurtweg ter hoogte van de kruising met het Kardingermaar.

Kruising Sint Annerweg-Kardingermaar

Het punt waar de Sint Annerweg (N993) en het Kardingermaar elkaar kruisen ligt enkele meters ten noorden van de plaats vanwaar men op de verlengde as van de Bedumer kerk een loodlijn op de kerk van Middelstum heeft gezet.
In de zomer is de kerk van Bedum vanaf dit punt nauwelijks meer te zien. Op deze foto piept ze net achter een van de bomen aan de linkerkant uit.
Links (aan de zuidzijde van de weg) ligt het Reidland; het gebied rechts (aan de noordkant) heeft als plaatselijke benaming ‘Noorderwoldijk’.

Kardingermaar vanaf de Sint Annerweg (zuid)

We kijken nog even terug, in de richting van Lutjewolde. Aan de horizon zien we het viaduct waarover Thesingerweg/Schultingaweg de Eemshavenweg kruist.

Het Kardingermaar en de toren van Middelstum vanaf de Sint Annerweg

Het witte pijltje wijst naar de toren van de Hippolytuskerk in Middelstum.

Ook vanaf de Sint Annerweg is de kerk van Middelstum niet te zien. Ze gaat schuil achter het geboomte. Alleen de toren is tussen de kale takken nog net zichtbaar. Via deze watergang liep het water van het Fivelgoër Vierendeel over Hunsingoër bodem naar het Deelstermaar.

Dit stuk van het Kardingermaar (het 'Buiten-Kardingermaar') gold later als een 'extra-territoriaal object' van de schepperij Vierendeel.

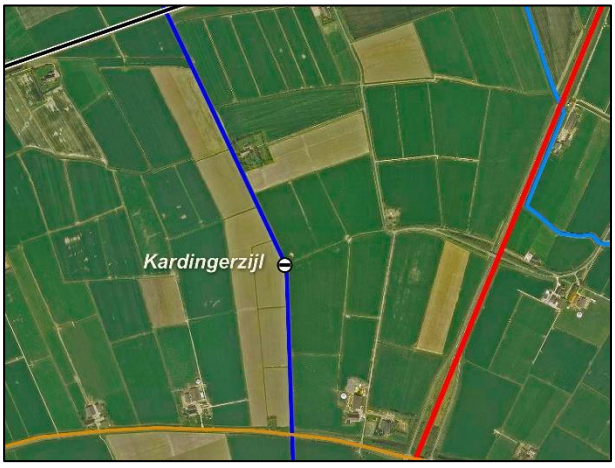

(Buiten-)Kardingermaar en Kardingerzijl

- Rode lijn: Eemshavenweg
- Oranje lijn: weg tussen Bedum en Sint Annen
- Lichtblauwe lijn: Westerwijtwerdermaar
- Linksboven: spoorweg Bedum-Stedum.

Het op de kerk van Middelstum geraaide deel van het Kardingermaar loopt tot aan de Wolddijk, waarvan wordt aangenomen dat hij omstreeks 1200 is aangelegd. In die dijk lag een zijl: de Kardingerzijl. Aangezien de noodzaak tot afleiding van het Kardingermaar al vóór 1200 is opgetreden, moeten we aannemen dat de Wolddijk en de Kardingerzijl nog niet bestonden toen het water van het Fivelgoër Woldland naar de Deel werd afgevoerd.

Na het voorgaande exposé zal duidelijk zijn waarom de watergang op deze plek toch een opmerkelijke knik, nu in noordwestelijke richting, maakt. Bij de afleiding van het water uit het Woldland heeft men eenvoudig gebruik gemaakt van de bestaande verkaveling.

(Buiten-)Kardingermaar met kerspelgrenzen

De gele stip markeert de plek vanaf waar eerder het water van het Terlaanstermaar noordwaarts werd afgevoerd.

Ook de tochtsloot ten noorden van de tweede knik bestond al toen het water uit het Centrale Woldland naar de Deel werd afgeleid. Het gaat hier om de 'Terlaanstertocht' die het water van het Terlaanstermaar noordwaarts afvoerde. Deze tocht vormde tevens de scheiding tussen verschillende ontginningsblokken en was de kerspelgrens tussen Middelstum en Bedum in het westen en Westerwijtwerd in het oosten.[20]

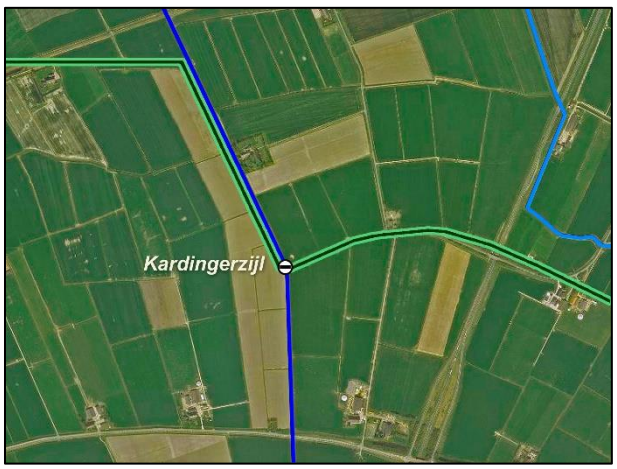

(Buiten-)Kardingermaar, Wolddijk en Kardingerzijl

Het ten noorden van de knik gelegen deel van het Kardingermaar wordt Buiten-Kardingermaar genoemd vanwege het feit dat het buiten de Wolddijk is gelegen.

De Kardingerzijl is gebouwd in samenhang met de aanleg van de Wolddijk. Deze dijk is waarschijnlijk omstreeks 1200 opgeworpen – dus na de afleiding van het Kardingermaar naar het noorden – met het doel het aan bodemdaling onderhevige Centrale Woldland te

[20] Zie *Landschap lezen* 2, hoofdstuk 2.2 'Woldland, Boterdiep en Kardingermaar'.

beschermen tegen het water dat vanaf de naburige hogere gronden toestroomde.

De Wolddijk doorsnijdt de verkavelingslijnen, met uitzondering van die in het zuidelijke deel van de Breeksterpolder. Dat duidt erop dat die polder relatief laat is ingericht. Dat past bij de speciale regeling voor de Breeksterpolder, die in 1456 is getroffen.[21]

Op de plek waar later de Kardingerzijl werd gebouwd maakt het Kardingermaar een knik in noordwestelijke richting. De watergang vormt hier over een afstand van een kleine 3 km de kerspelgrens tussen Westerwijtwerd en Middelstum.

Zoals we zagen past de oriëntatie ervan bij de verkavelingsblokken ter weerszijden. Het meest opvallende kenmerk van het blok dat ten westen van het maar ligt en tot het kerspel Middelstum behoort, is dat de noord-zuid lijnen daarin niet géren, zoals vrijwel overal elders in dit deel van het Woldland, maar evenwijdig aan elkaar lopen.

(Buiten-)Kardingermaar vanaf de Keesrieftil

We kijken naar het zuiden.
Achter de spoorlijn en achter de bosschages op de horizon ligt de Kardingerzijl.
Het afgebeelde stuk van het Kardingermaar vormt de grens tussen het kerspel Middelstum (Rodeschool) rechts en het kerspel Westerwijtwerd (polder 'de Breker') links.
De tochtsloot vormt de oostgrens van het 'Rodeschool-blok' en bepaalt de oriëntatie daarvan.

(Buiten-)Kardingermaar vanaf de Keesrieftil

We kijken naar het noorden.
Vanaf de Keesrieftil loopt het Kardingermaar nog 1350 meter in dezelfde richting door, tot aan de Stenen Pijp.
Links van de grote windmolen de Eenkemaheerd aan de Fraamweg.

[21] Aan de zgn. 'pending bij de Doetil' hoop ik elders aandacht te kunnen besteden.

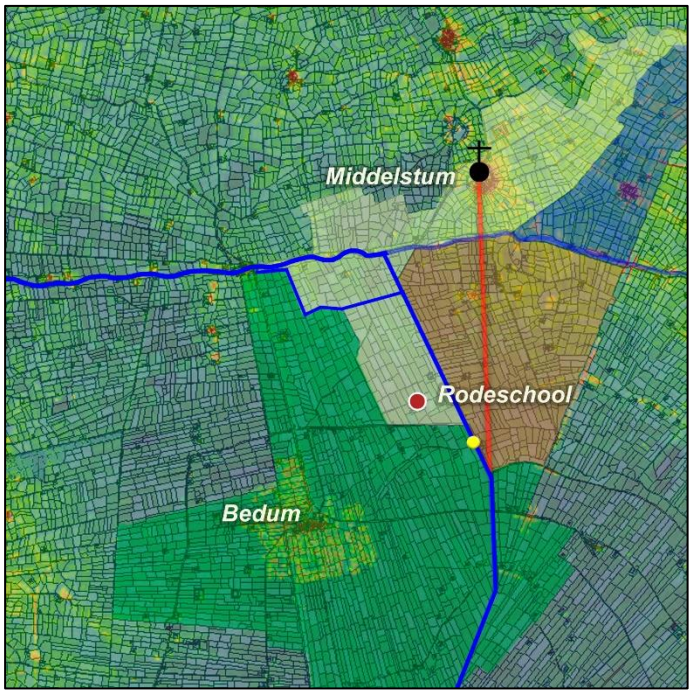

Het Kardingermaar en de aanliggende kerspelen

Het kerspel Middelstum heeft een lichte kleur, Bedum is groen.
De oostelijke kerspelgrenzen van Westerwijtwerd (lichtbruin) en Huizinge (blauw) lopen langs het oude tracé van het Kardingermaar-Maarvliet en vallen samen met de landsgrens Hunsingo-Fivelingo.
De gele stip markeert de plek vanaf waar in een eerder stadium de 'Terlaanstertocht' is gegraven.

De oriëntatie van het ontginningsblok met parallelle perceelscheidingen (het 'Rodeschool-blok') is afgeleid van de in *Landschap lezen* 2 besproken sloot waarlangs het opgesloten water van het Terlaanstermaar naar de Deel is afgevoerd. Het 'Rodeschool-blok' wordt aan de westzijde begrensd door een lijn die (toevallig?) op Warffum loopt. Deze lijn vormt over een afstand van ruim 1 km ook de kerspelgrens tussen Bedum en Middelstum.

We zagen eerder dat de met behulp van de raailijn Bedum-Anna's Hoeve geconstrueerde waterloop die ik 'Terlaanstertocht' heb genoemd en later als Buiten-Kardingermaar voor de ontwatering van het Fivelgoër Woldland is benut, in eerste instantie gegraven is om het opgesloten water van het Terlaanstermaar af te voeren.[22] De waterloop zal toen rechtstreeks op het Deelstermaar zijn aangesloten (bij Jaagpad 5). Het is de vraag of daar ook de monding is gebleven toen deze sloot ook het door het Kardingermaar aangevoerde water uit het Fivelgoër Woldland moest verwerken. Het is denkbaar dat men reeds toen een nieuwe monding heeft gemaakt. Daartoe is vanaf de latere Stenen Pijp[23] een watergang gegraven die met enkele bochten (de sloot heet niet voor niets Krommaar) naar Onderdendam loopt. Opmerkelijk is dat een deel van het Krommaar de kerspelgrens vormt tussen Bedum (groen) en Middelstum (licht), hetgeen op hoge ouderdom wijst.

Over de manier waarop en de tijd waarin de woeste grond door de wierdebewoners is ontsloten, weten we niets met zekerheid. De vorm van de kerspelen geeft echter wel aanleiding tot vragen (en speculaties!).

Ik wijs op de merkwaardige vorm van het territorium van het kerspel Middelstum. Net als Kantens en Toornwerd (en aan de westzijde: Ranum, Obergum en Winsum)[24] heeft het grootste deel van het kerspel Middelstum een west-oost georiënteerde langgerekte vorm,

22 *Landschap lezen* 2, hoofdstuk 2.2 'Woldland, Boterdiep en Kardingermaar'.
23 GPS 53.311893, 6.639896.
24 Zie *Landschap lezen* 2, hoofdstuk 2.4 'Oude Ae en Westerwijtwerdermaar'.

maar aan de zuidwestkant zien we een merkwaardig aanhangsel. Dit aanhangsel, dat de plaatselijke benaming Rodeschool draagt, in waterstaatkundige zin grotendeels tot de 'Toornwerder zijleed' behoorde en in 1594 vrijwel geheel in het bezit was van het convent van Aduard, ligt in het voormalige woldland, net zoals het zuidelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd.

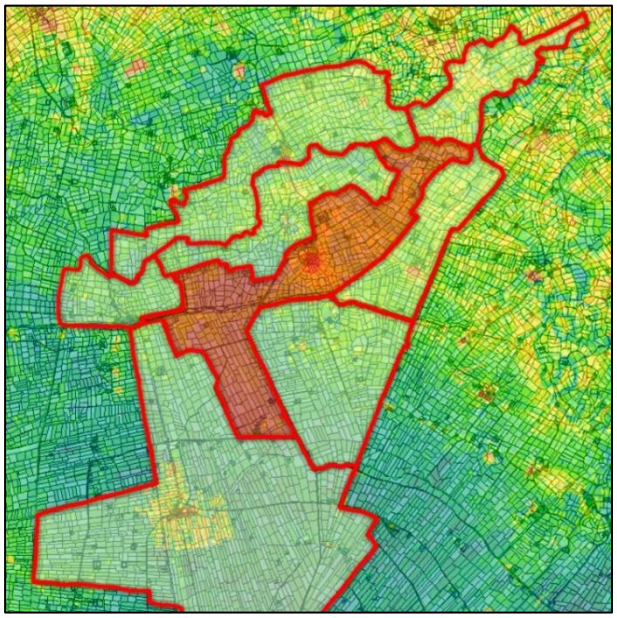

Middelstum en aangrenzende kerspelen

Het kerspelgebied van Middelstum is aangegeven met een rode kleur, de omringende kerspelen zijn licht gekleurd. Dat zijn (van linksonder met de klok mee): Bedum, Menkeweer, Kantens, Toornwerd, Eppenhuizen, Huizinge en Westerwijtwerd.

Zouden Westerwijtwerd en ook Huizinge afsplitsingen zijn van een veel grotere 'oerparochie' Middelstum, waarbij ten westen van Westerwijtwerd een gedeelte overbleef? Het zou me trouwens niet verbazen wanneer Middelstum, Westerwijtwerd en Huizinge ooit samen met Toornwerd één grote parochie hebben gevormd. Misschien heeft ook Kantens erbij gehoord. Ten noorden ervan lag dan de oerparochie Usquert, bestaande uit Usquert, Eelswerd (Rottum) en Stitswerd. Ook van andere Ommelander parochies weten we dat ze oorspronkelijk (veel) groter zijn geweest en dat er afsplitsingen zijn geweest die ten koste gingen van hun grondgebied (bijv. Garnwerd, waarvan Feerwerd en Oostum zijn afgescheiden).

(Buiten-)Kardingermaar vanaf de Fraamweg

We kijken vanaf de Stenen Pijp – bij boerderij Eenkema – in zuidelijke richting.
Vanaf de Stenen Pijp maakt het Kardingermaar een ietwat stompe hoek. De voortzetting van het maar loopt in westelijke richting, naar Onderdendam.

Het noordelijke einde van het Hooimaar vanaf het Jaagpad

De plaats waar de foto is genomen ligt ruim 500 meter ten westen van Fraamklap.

Het huis ten westen van het Hooimaar (rechts op de foto) is door de aardbevingen zozeer beschadigd, dat het met behulp van stalen balken overeind moet worden gehouden. De boerderij en de bijbehorende landerijen waren vóór de Reductie eigendom van het klooster te Sint Annen.

Na dit speculatieve uitstapje naar de kerspelindeling keren we terug naar het Kardingermaar. We zagen dat er bij de Stenen Pijp twee mogelijkheden zijn: het uit het Centrale Woldland afkomstige water ging hier óf rechtdoor naar het Deelstermaar, óf westwaarts via het Krommaar naar Onderdendam om daar in de Deel uit te komen.

De vanaf de Stenen Pijp noordwaarts lopende sloot heet tegenwoordig Hooimaar en verzorgde ook de waterlossing van het westelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd, dat Engeweer heet. Het Hooimaar komt ten oosten van boerderij Jaagpad 5 in het Deelstermaar (nu Boterdiep) uit. In een 15^{e}- eeuwse tekst wordt dit punt genoemd als de plek waar twee verschillende panden van Deelstermaar aan elkaar grensden. Dit geeft aan dat er iets bijzonders mee is. Dat bijzondere zou kunnen zijn, dat zich hier de monding bevond van de sloot die ik Terlaanstertocht heb genoemd. Dat het een bijzonder punt was blijkt uit de manier waarop de onderhoudslasten van het Deelstermaar waren verdeeld. Tussen Onderdendam en het Hooimaar moest het maar worden onderhouden door de kerspelen Kantens en Huizinge (samen 91 roeden) en Middelstum, Toornwerd en Engeweer (samen 316 roeden); ten oosten ervan lag de onderhoudsverplichting op Westerwijtwerd en Stedum samen.[25] Dat ook Middelstum en Toornwerd belast waren met het onderhoud van het westelijke deel, komt doordat een vanuit het noorden komende, water van Middelstum en Toornwerd afvoerende, sloot tegenover het Hooimaar in het Deelstermaar uitkwam.

Als er een periode is geweest waarin ook het water uit het Woldland via het Hooimaar in het Deelstermaar uitkwam, zal die situatie niet lang hebben geduurd. Dat heeft te maken met het fundamentele en zonder technische hulpmiddelen vrijwel onoplosbare probleem waarmee de waterhuishouding in Groningerland vele eeuwen lang te kampen heeft gehad: het feit dat hoge en lage gronden via dezelfde kanalen moesten uitwateren.

[25] GrA 2043-24, fol. 123v-124.

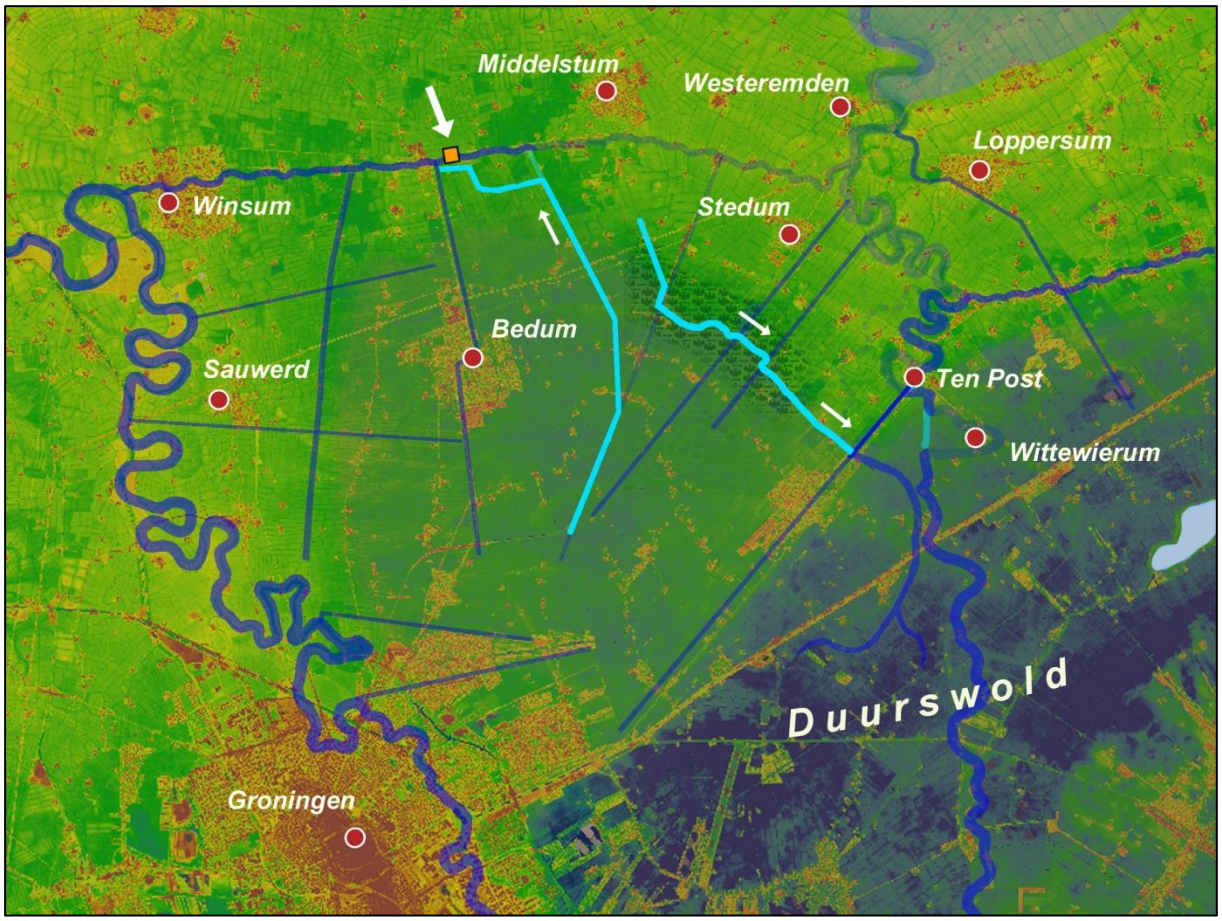

Het oranje blokje geeft de plaats aan waar wellicht een dam in de Deel heeft gelegen.

We zullen in het vervolg nog zien dat het water van het hoge land van Stedum en omstreken problemen veroorzaakte voor de ontwatering van het lage Duurswold. In het geval van het Kardingermaar is sprake van concurrentie tussen het water van de hoge landen van Middelstum en Toornwerd aan de noordzijde en dat van het hoge (nu afgegraven) noordelijke deel van Westerwijtwerd enerzijds en dat van het dalende Woldland anderzijds. Het waterpeil in het Deelstermaar was daardoor zo hoog, dat het waarschijnlijk van meet af aan niet mogelijk was om het door het Kardingermaar aangevoerde water daarop te lozen. Dat zal zeker het geval zijn geweest als er ten tijde van de afleiding van het Kardingermaar al een dam of drempel heeft gelegen bij Onderdendam.

We weten niet wanneer zo'n kunstwerk is gebouwd en waar het pecies heeft gelegen. Maar als we ons de situatie ter plaatse proberen voor te stellen, wordt wel duidelijk dat er een dam of drempel moet zijn geweest en wat de reden was om zo'n voorziening te treffen.

Al vroeg moet immers de noodzaak zijn gevoeld om het peil in de Deel te reguleren. Ook bij de monding van het Boterdiep in de Deel moet concurrentie zijn opgetreden tussen het water van de hoge gronden dat door het Deelstermaar werd aangevoerd enerzijds en het vanuit het Hunsingoër deel van het lage Woldland afkomstige water anderzijds. Het peil in de Deel zal bovendien ongemakkelijk hoog zijn geweest doordat het Warffumermaar (niet op het kaartje ingetekend) water van de hoge oostzijde van de wierdenzone Winsum-

Warffum aanvoerde. Door het water ten oosten van het oranje blokje op te houden kreeg het lage Hunsingoër Woldland – na de aanleg van de Wolddijk 'Innersdijk' geheten – meer kans om zijn water te lozen.

Bronnen die aantonen dat op de door mij aangewezen plek een stuw heeft gelegen zijn er niet. Maar aanwijzingen zijn er wel:

1. de natuurwet volgens welke water van boven naar beneden stroomt en de belangen van de bewoners van hoge en lage gronden
2. de naam 'Onderdendam' voor de nederzetting die stroomafwaarts van de waterkering is ontstaan
3. de vreemde loop van het Krommaar.

Overigens hoeven we ons niet te verbazen over het ontbreken van bronnen voor de dam te Onderdendam. Er zijn ook geen bronnen die ons informeren over het leggen van de zijlen bij Winsum, Aduard en Delfzijl. De veronderstelde drempel bij Onderdendam zal opgeruimd of anderszins verdwenen zijn nadat bij Winsum een uitwateringssluis is gelegd.

> NB Ook Halbertsma maakt melding van een dam te Onderdendam. Hij meent dat de dam te Onderdendam diende om de getijdewerking in het kanaal tussen Hunze en Fivel te verminderen. Volgens hem lag er ook een overtoom.[26]

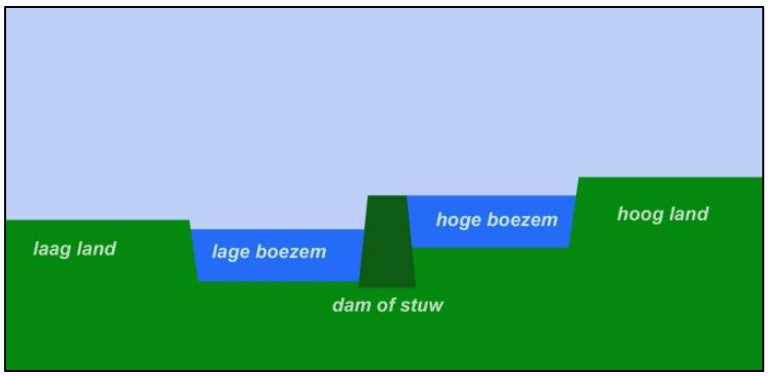

Concurrentie tussen het hoge en het lageland

Het lageland kan zijn water alleen kwijt als het op een lage boezem kan uitwateren. Om die reden moet er een methode worden gevonden om het water van het hogeland vast te houden, zodat ook het lageland de gelegenheid krijgt zijn water te lozen.

Zoals gezegd heeft het structureel conflict tussen de hoge en lage gronden de Groningse waterhuishouding eeuwenlang bemoeilijkt. Voor zover ik weet werd in 1458 voor het eerst de mogelijkheid overwogen om de hoge en lage landen binnen het Winsumerzijlvest gescheiden te laten afwateren. Het idee was – vermoedelijk – om het Woldland een eigen waterlossing te geven op het Reitdiep.[27] Ook in de 19e eeuw is nog eens voorgesteld om voor de lage landen een apart afwateringskanaal te graven naar de Schaphalsterzijl.[28]

---

26 Halbertsma, *Frieslands Oudheid,* 149.

27 GrA 2043-24 (1458).

28 *Verzameling Van Stukken, Rakende Het Winsumer En Schaphalster Zijlvest, en de middelen tot verbetering van deszelfs waterstaat gedrukt op last van de Volmagten der Ingelanden onder de Schepperijen van Innersdijk en het Vierendeel, voor en ten verzoeke van de gemelde Ingelanden* (Groningen 1821) 82 evv. en 122 evv.

De Deel diende, net als de Delf in Fivelgo – als boezem voor zowel hoge als lage gronden, waarbij de lager gelegen landen altijd in het nadeel waren. Door ten oosten van het huidige Onderdendam een dam of stuw in het Deelstermaar te leggen kon ten westen van de dam of stuw een lager peil worden aangehouden. Daardoor kon Innersdijk – en na de afleiding van het Kardingermaar – ook het Vierendeel blijven uitwateren.

Ook de naam van de nederzetting Onderdendam noemde ik als aanwijzing voor het bestaan hebben van een dam bij Onderdendam. Wobbe de Vries heeft voorgesteld de toponiemen *Uldernawerum* en *Uldernadomme* (Onderwierum en Onderdendam) ter verklaren door aan te nemen dat deze teruggaan op een vervorming van het woord 'onland' (Fries *ûnlân*). Hij wees daarbij op de natte condities die in deze omgeving moeten hebben geheerst.[29] Over de taalkundige merites van De Vries' redenering kan ik niet oordelen, maar zijn inschatting van de toestand ter plaatse deel ik wel. Toen de oorspronkelijke naam *Uldernadomme* ('dam van de Onlanders') niet meer werd begrepen, lag vervorming tot 'Onderdendam' voor de hand, aangezien de betreffende nederzetting in waterstaatkundige zin inderdaad beneden of onder de dam lag.

Hierbij zij nog aangetekend dat de vervorming van *Uldernawerum* (uit 'Onlanderwerum') naar *Onderwierum* een geval van analogie zou kunnen zijn onder invloed van Onderdendam. De plaatsnaam *Uldernadomme* komt al in Hunsingoër keuren van 1252 voor.[30] In de aldus aangeduide plaats hielden de Hunsingoërs hun 'warven' (vergaderingen) en hier stonden al eerder de inwoners van het Hunsingoër Oosterambt en het Woldland terecht. Uit de gebruikte formuleringen valt op te maken dat de dam er al een hele tijd was.

Het lijkt er dus op dat de dam niet gelegd is terwille van de afwatering van het Vierendeel, maar in eerste instantie bedoeld is geweest om het westelijke deel van het Woldland een vrije afstroommogelijkheid te geven. De dam zou dan al lang vóór de omlegging van het Kardingermaar (c. 1150) kunnen zijn gelegd. De mogelijkheid blijft dat de Vierendeelsters eerst geprobeerd hebben hun water via het Hooimaar op het Deelstermaar – de boezem van de hogere landen – te brengen, maar als dat zo is, zullen ze kort daarna tot de conclusie zijn gekomen dat dit niet werkte en vervolgens de afleiding via het Krommaar hebben gemaakt.

De derde aanwijzing die ik voor de veronderstelde dam bij Onderdendam noemde, is het merkwaardige tracé van het Krommaar.
Bij de Stenen Pijp (bij boerderij Eenkema) maakt het Kardingermaar een vrijwel haakse bocht en loopt met enkele bochten naar Onderdendam. Tegenwoordig ligt 400 meter ten oosten van de monding in het Boterdiep te Onderdendam een dam in de watergang. Om die reden noemt het Noorderzijlvest het stuk tussen het Boterdiep en de dam 'Dode Kardingermaar'. Het stuk vanaf de dam tot aan de Stenen Pijp (oudtijds lag daar de *Woltematil*) heet bij het zijlvest 'Kromme Kardingermaar'. In oude stukken wordt de hele watergang tussen de Woltematil en Onderdendam 'Krommaar' genoemd.

---

29 Wobbe de Vries, *Groninger plaatsnamen,* 175-176 en dezelfde, 'Groninger topographica', in: *Nomina Geographica Neerlandica* XI 93. *'Uldernawerum'* wordt genoemd in het Registrum Curarum Terre Frisiae Monasteriensis Dioecesis ex saeculo XV in: Leopold von Ledebur*, Die Fünf Münsterschen Gaue und die Sieben Seelande Friesland's. Ein Beitrag zur Geographie des Mittelalters* (Berlin 1836) 101.

30 OGD I 118 (1252).

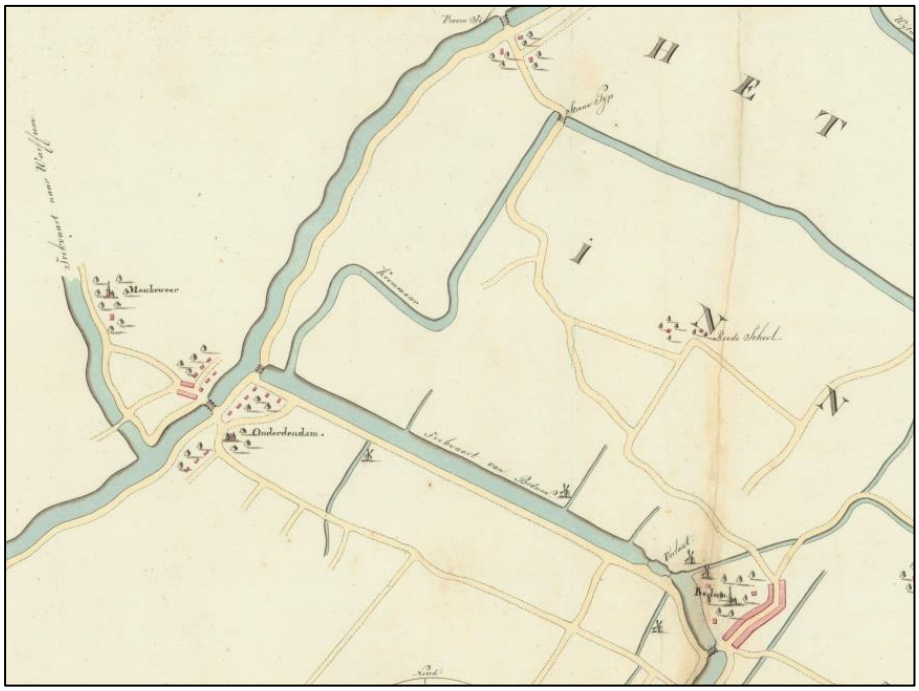

(Buiten-)Kardingermaar en Krommaar op een manuscriptkaart van c. 1825

Uitsnede uit een kaart, getekend door de opzichter van de waterstaat W. van Rees (c. 1825; GrA 817-3569)

De kronkelende lijn van linksonder naar middenboven is de Deel en het Deelstermaar (nu Winsumerdiep en Boterdiep). Middenboven ligt de 'Vroomtil', later Fraamtil en nu Fraamklap; rechtsonder ligt Bedum.

(Buiten-)Kardingermaar richting Onderdendam

Links de Fraamweg bij boerderij Eenkemaheerd. Ook dit stuk van het Kardingermaar werd soms als Krommaar aangeduid.

Het Krommaar als kerspelgrens

Het noordwest-zuidoost lopende stuk van het Krommaar (bij de rode pijl) ligt op een van de gérende kavellijnen die kenmerkend zijn voor het gebied tussen het Boterdiep en het 'Rodeschool-blok'.
Het groene gebied hoort tot het kerspel Bedum, het oranje gekleurde bij Middelstum. Een deel van het Krommaar vormt de grens tussen beide kerspelen. Dit gegeven duidt op de hoge ouderdom van deze watergang en versterkt het vermoeden dat deze afleiding van het Kardingermaar al uit de 12e eeuw dateert.

Het noordwest georiënteerde stuk van het Krommaar

We kijken naar het noorden. Links op de foto is tussen de bomen langs de Middelstumerweg nog net de toren van Warffum te zien.

Weer een dam bij Onderdendam

Tegenwoordig ligt er opnieuw een dam bij Onderdendam. De huidige dam ligt niet in het Deelstermaar (Boterdiep), maar in het Krommaar. Op dit Googleplaatje is even ten westen van de haakse bocht de dam tussen het Dode Kardingermaar en het Kromme Kardingermaar herkenbaar.

Monding van het Krommaar in Onderdendam

(Foto M.A. Douma; GrA 818-11573)

Het mag dan onzeker zijn of de dam bij Onderdendam in eerste instantie gelegd is ten behoeve van de ontwatering van het Hunsingoër deel van het Centrale Woldland (het latere Innersdijk), of dat het later, mede ten behoeve van het Vierendeel, is gebeurd, duidelijk is wel dat het verhaal over de hoge en lage boezems en de concurrentie tussen hoge en lage landen de verklaring levert voor de curieuze manier waarop het Deelstermaar en het Krommaar bij Onderdendam uitkomen in de Deel en het Boterdiep.

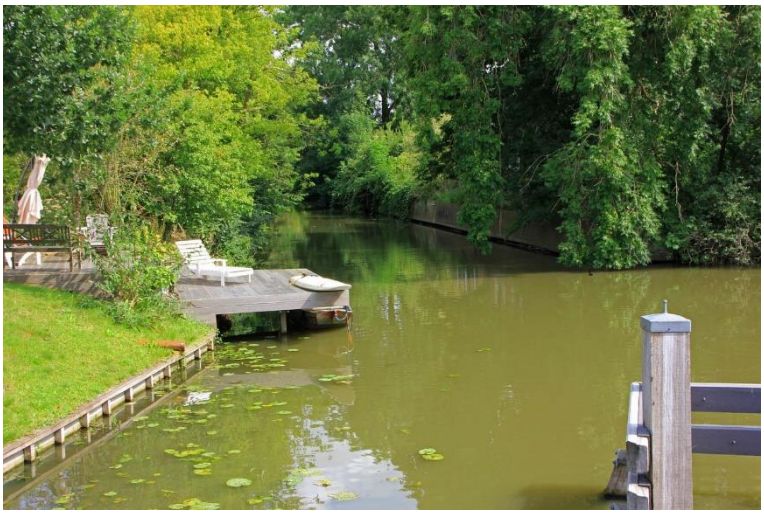

De monding van het Krommaar in het Boterdiep te Onderdendam in 2017

Boterdiep, Jaagpad en Dode Kardingermaar

Boterdiep en Dode Kardingermaar liggen hier niet meer dan vier meter van elkaar. Het peil in beide watergangen is tegenwoordig gelijk, maar dat was oorspronkelijk niet het geval.

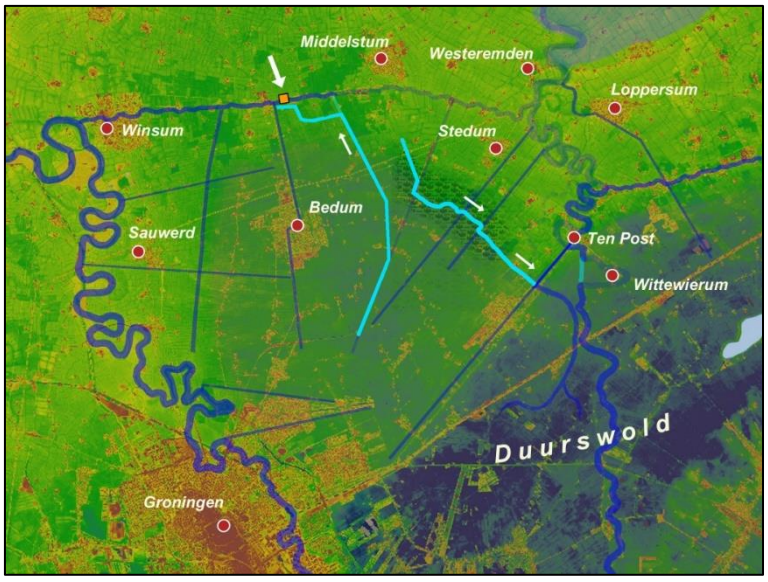

Nog eens het Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar

De afleiding van het Kardingermaar naar de Deel was de oplossing die de landgebruikers van het noordelijke deel van het Fivelgoër Woldland, later Vierendeel genoemd, vonden voor het probleem dat was ontstaan door het dichtslibben van het Dellekanaal.

Westerwijtwerd en Westerwijtwerdermaar vanaf de Breeker Panning[31]

Westerwijtwerdermaar

Maar ook voor de Westerwijtwerders bracht het verzanden van de Fivelmond en het Dellekanaal onheil. Zeker het lage deel van hun kerspel werd daardoor beroofd van zijn enige lozingsmogelijkheid. De hoogtekaart laat zien dat vooral het zuidelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd zijn water niet meer kwijt kon.

De oplossing werd – zo veronderstel ik – gevonden in het afleiden van het Westerwijtwerder water in zuidelijke richting: via het huidige Westerwijtwerdermaar en het latere Oosterdijkshorn naar de 'Ten Postertocht'. Zoals we in *Landschap lezen* 2 hebben gezien stroomde die watergang – een van de 'oersloten' – in noordoostelijke richting en kwam in Ten Post uit in de bedding van de Fivel. Na het verzanden van de monding van die rivier stroomde al het water via de Delf naar Delfzijl. De Delf komt in *Landschap lezen* 4 uitgebreid aan de orde. We blijven nu bij het Westerwijtwerdermaar.

Dat kanaal is in het vorige hoofdstuk ook aan de orde geweest, maar toen ging het vooral over het middendeel: het stuk tussen de 'Maljehornstertocht' en het Kardingermaar. We zagen dat het water in dat deel van het Westerwijtwerdermaar via het Kardingermaar-Maarvliet naar het Dellekanaal stroomde en daarlangs verder naar de Fivelbaai kon afstromen.Toen de baai dichtslibde kon dat water niet meer weg. De situatie werd nog verergerd doordat ook de lagere delen van Westerwijtwerd geen lozingsmogelijkheden meer hadden. De belangrijkste waterloop daar was een sloot die is gegraven ten tijde van de inrichting van dit gebied. Ik doel op dat gedeelte van het huidige Westerwijtwerdermaar dat gelegen is tussen het dorp Westerwijtwerd en het Kardingermaar-Maarvliet.

Op de bovenstaande foto zien we het stuk Westerwijtwerdermaar tussen de Breeker Panning en Westerwijtwerd. Dit deel van het kanaal gaat door verhoudingsgewijs hoge grond.

[31] De naam van deze boerderij (Breeksterweg 2) wordt vanaf 1990 op de topografische kaart vermeld.

Westerwijtwerdermaar bij de Breeker Panning

We kijken vanaf de brug bij de Breeker Panning naar het zuiden. Het maar loopt hier kaarsrecht naar het Kardingermaar toe.
Rechts boerderij 'Breeker Panning'.

Vanaf de Breeker Panning tot het Kardingermaar-Maarvliet gaat het Westerwijtwerdermaar door een laag gebied.

De bodem van het het kerspel Westerwijtwerd helt naar het zuiden af. Dat is niet altijd zo geweest. Waarschijnlijk was het zuidelijke deel van het kerspel eens met een zo dikke veenlaag bedekt, dat het overtollige water vanzelf noordwaarts stroomde en bij de Westerwijtwerderhorn in het Dellekanaal/Deelstermaar uitkwam. Door het verdwijnen van het veen en het dalen van de bodem in het zuidelijke deel van het kerspel is de natuurlijke stroomrichting in deze oude sloot omgedraaid, zodat het water zuidwaarts, naar het Kardingermaar toe was gaan stromen. Dat voerde het water naar het Dellekanaal af, totdat dit kanaal door het dichtslibben van de Fivelbaai ophield te functioneren.

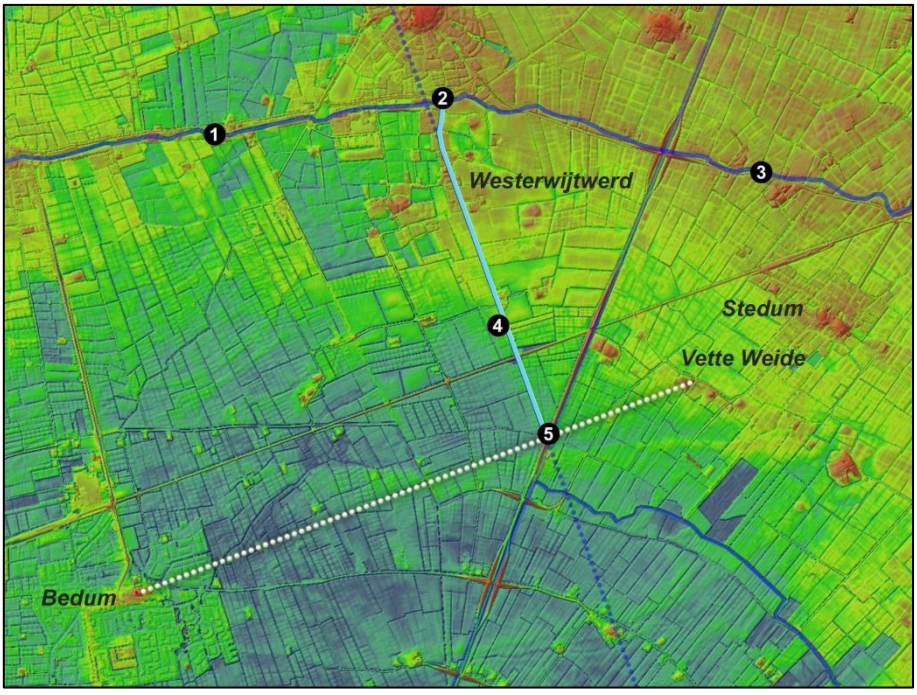

De constructie van het Westerwijtwerdermaar

1. Deelstermaar
2. Westerwijtwerder-horn
3. Dellekanaal
4. Breeker Panning
5. Crangeweer

De zich van middenonder naar rechtsboven aftekenende strakke lijn is de Eemshavenweg. Deze ligt op het tracé van het Kardingermaar-Maarvliet.

Het met een lichtblauwe lijn gemarkeerde deel van het Westerwijtwerdermaar dateert uit de tijd dat het veen in het zuidelijke deel van het kerspel werd aangepakt. We moeten dan denken aan de 9e of 10e eeuw. De oriëntatie van de watergang lijkt te zijn afgeleid van de raailijn tussen de wierde van Bedum en het podium waarop boerderij 'de Vette Weide' staat.
Ten westen van Middelstum en Westerwijtwerd zijn afgetichelde percelen herkenbaar.

Nadere bestudering van de hoogtekaart wijst uit dat het tracé van het noordelijke deel van het Westerwijtwerdermaar haaks staat op de raailijn die men kan trekken tussen Bedum en een van de reeks podia die gelegen zijn op een kwelderwal ten zuiden van Stedum. Zoals in *Landschap lezen* 2 vermeld, zijn op deze kwelderwal bewoningssporen uit de Romeinse tijd gevonden.[32] Op de hoogtekaart zien we deze bultjes liggen: Anna's hoeve bij het Maarvliet, De Vette Weide, de Heemen, het Oude Heem en Lutjewijtwerd. Het bultje dat voor de constructie van het Westerwijtwerdermaar lijkt te zijn gebruikt, is 'De Vette Weide', nu boerderij Bedumerweg 45 onder Stedum.

Het maar loopt tussen enkele oude wierden door: Engeweer in het westen en de (nu afgegraven) dorpswierde van Westerwijtwerd en die van de Palen in het oosten.

De lijn Bedum-De Vette Weide snijdt het Kardingermaar precies bij (het gemaal) Crangeweer. Ik zie dat als een aanwijzing voor de juistheid van de veronderstelling dat deze lijn bepalend is geweest voor de constructie van het noordelijke deel van het Westerwijtwerdermaar: vanaf dit punt is blijkbaar de koers van het maar uitgezet.

Na het dichtslibben van het Dellekanaal stroomde het Westerwijtwerder water via het oude en ten dele natuurlijke tracé – op het voorgaande kaartje vaag aangegeven – langs het 'voeteneind' van het kerspel Stedum in de richting van de 'Maljehornstertocht' verder zuidwaarts. Vanaf daar stijgt de bodem en moest een nieuwe uitweg worden gegraven.

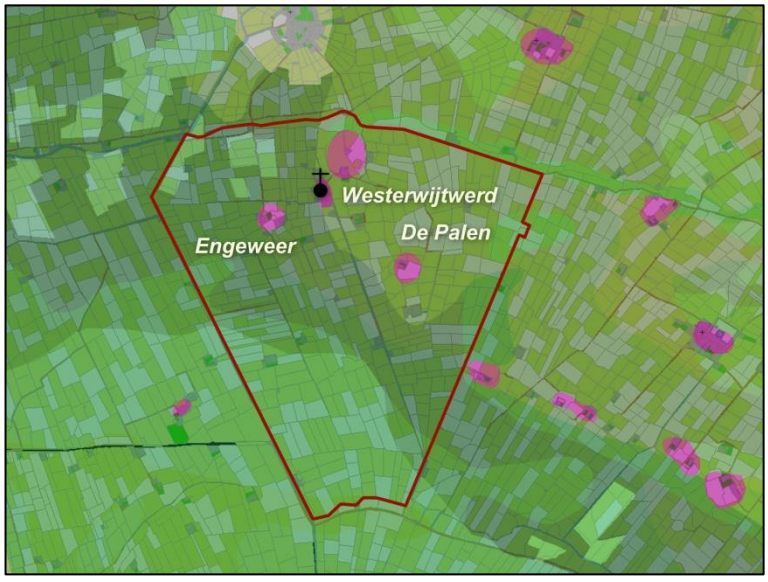

De bodem van Westerwijtwerd

De grens van het kerspel Westerwijtwerd is aangegeven met een donkerrode lijn.

De bodemkaart laat zien dat in het zuidelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd dezelfde klei aan de oppervlakte ligt als bij Rodeschool. Deze klei vinden we ook ten westen van het podium Westerseweg 2 bij Zuidwolde.[33] Ik ben geneigd hier oude randveenontginningen te vermoeden.

[32] M. Miedema, 'West-Fivelingo 600 v. Chr.-1900 n. Chr.; archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen', in: *Palaeohistoria* 41/42 (1999/2000) 237-445.

[33] Kalkarme woudgrond (pMn86C).

Westerwijtwerdermaar bij Crangeweer

Toen het water in het Westerwijtwerdermaar zuidwaarts ging stromen kwam het bij Crangeweer in het Kardingermaar-Maarvliet uit.

Op de foto de brug in de Eemshavenweg over het Westerwijtwerdermaar.

Westerwijtwerdermaar bij Crangeweer

Vanaf het punt op de vorige foto volgt het Westerwijtwerdermaar over 350 meter het tracé van het Kardingermaar-Maarvliet in zuidwestelijke richting.
Dit stukje is ten oosten van de Eemshavenweg (rechts) zichtbaar. Links op de foto boerderij Crangeweersterweg 6, op de achtergrond het viaduct in de Wolddijk.

Bij het bestuderen van een 16e-eeuwse tekst over een conflict tussen de Westerwijtwerders en Stedumers kwam ik op het idee dat de onenigheid tussen beide partijen wel eens een late echo zou kunnen zijn van het dichtslibben van het Dellekanaal en het Maarvliet. Die gedachte past bij het vermoeden dat het huidige, bij Lutjewolde naar het noorden zwenkende tracé van het Kardingermaar niet het oorspronkelijke is. Zo ontstond een schema waarin ook de organisatorische verschuivingen en waterloopkundige ingrepen passen die we hierna nog zullen bekijken.

Volgens een in 1529 door de inwoners van Westerwijtwerd afgelegde verklaring zou het naar Dijkshorn lopende kanaal ‘van hen’ zijn. Deze claim, die door de tegenpartij niet werd aangevochten, kan ik alleen begrijpen wanneer het zuidelijke deel van het huidige Westerwijtwerdermaar in een grijs verleden is aangelegd (of: aangepast) om water vanuit (onder meer) Westerwijtwerd naar Oosterdijkshorn af te leiden. Vanaf die plek moet het via de in *Landschap lezen* 2 besproken ‘Ten Postertocht’ naar de Fivel hebben gelopen.

Ik ga nu niet verder op deze tekst in, omdat mijn interpretatie ervan alleen te begrijpen is wanneer we het vervolg van het verhaal kennen. Ik kom erop terug in hoofdstuk 3.4, ‘De deling van het Fivelgoër Woldland’.

We moeten nu eerst een antwoord zien te vinden op de vraag waarom de Westerwijtwerders hun heil zo ver weg (en op andermans terrein!) zochten, terwijl ze hun water op het eerste gezicht ook veel dichter bij huis kwijt hadden gekund door het naar de Deel of het Deelstermaar af te leiden.

Ik vermoed dat daarvoor twee met elkaar samenhangende redenen zijn aan te voeren:

- de Deel of het Deelstermaar ten westen van De Pomp functioneerde slecht door het slib dat hier gedeponeerd werd door het zeewater dat via het Dellekanaal binnendrong
- na het verdwijnen van het veen liep het water vanuit Westerwijtwerd vanzelf naar het zuiden.

Het eerste is niet meer dan een vermoeden, maar het laatste blijkt uit de hoogtekaart.

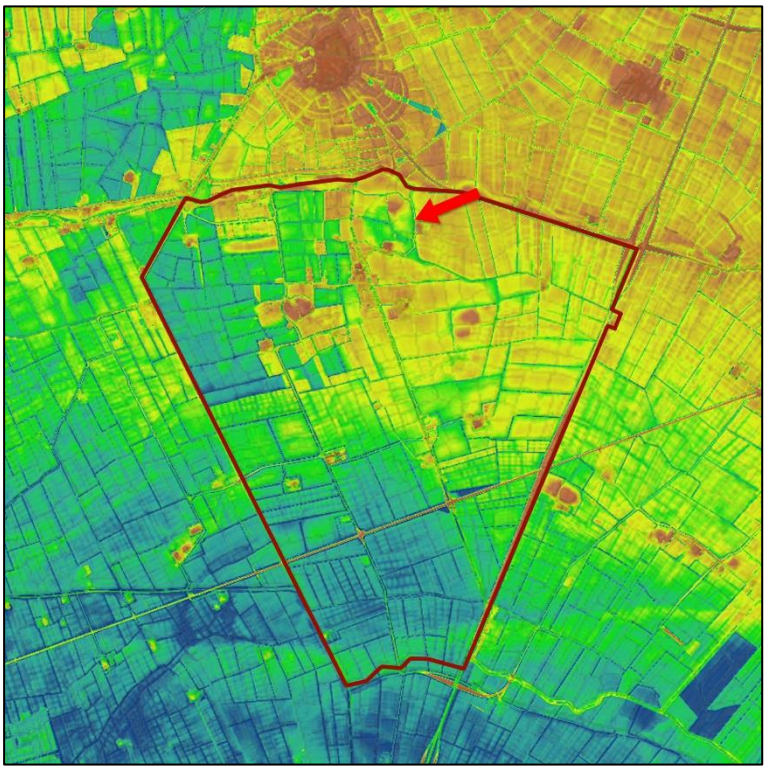

Westerwijtwerd op de AHN

De grens van het kerspel Westerwijtwerd is weer aangegeven met een donkerrode lijn.
Het pijltje wijst naar de afgegraven dorpswierde van Westerwijtwerd.

Ik noem enkele opvallende punten:

- De bodemhoogte loopt van noord naar zuid sterk af; zoals gezegd bestaat de bodem in het zuidelijke deel uit kalkarme woudgrond.
- Er is veel klei afgegraven. In de noordwesthoek is dat gebeurd ten behoeve van de baksteenproductie; de dorpswierde van Westerwijtwerd is als terpaarde afgegraven en te gelde gemaakt.
- Zichtbaar zijn sporen van in noordoostelijke richting lopende prielen. De sporen verdwijnen onder de hoger opgeslibde kleien.

Dat laatste is vreemd. Volgens Poelman heeft na 600 geen klei-afzetting meer plaatsgevonden.[34] Roeleveld deelt, onder verwijzing naar Gottschalk, mee dat de condities in de 11e en 12e eeuw rustig waren.[35] 'Dijken werden toen aangelegd die verdere overstromingen moesten voorkomen.' Maar De Smet rapporteert inundaties en klei-afzetting tijdens 'Duinkerke IIIA' (850-1000) en inundaties in de zgn. 'laat-middeleeuwse transgressiefase' ('Duinkerke IIIB'; 12e en 13e eeuw), die het landschap totaal hebben gewijzigd.[36] Ik heb begrepen dat deskundigen niet meer geloven in de theorie van transgressies en regressies en van mening zijn dat locale en regionale factoren bepalend zijn geweest voor het optreden van overstromingen en veranderingen aan de kust. Hoe dit ook zij, de onder kleilagen verdwijnende geulsporen zouden verklaard kunnen worden door aan te nemen dat middeleeuwse inundaties een fors kleidek hebben gedeponeerd, ook op de kwelderrug van Stedum en omstreken.

Roeleveld lijkt van mening te zijn geweest dat de dijken een afdoend middel tegen inundaties waren. Ik geloof daar niets van. Ik kan mij zelfs voorstellen dat de aanleg van dijken (verondersteld in de 12e eeuw) verdere opslibbing heeft bevorderd. De dijken waren niet meer dan een paar voet hoog en zullen niet hebben kunnen verhinderen dat bij echt hoog water doorbraken optraden of het water over de dijken kwam. Door de aanwezigheid van de dijken kon het slibrijke water niet snel afstromen, maar kwam het binnendijks tot rust. Dit moet geleid hebben tot verdere afzetting van klei. Roeleveld (t.a.p.) geeft wel toe dat een accurate datering van verjongende afzettingslagen onmogelijk is.

Op de lage ligging van het zuidelijke deel van Westerwijtwerd wees in 1828 ook schoolmeester H.K. Struivig. Tegenwoordig ligt de bodemhoogte in het hoge noordelijke deel van Westerwijtwerd op c. 0,5 boven NAP (afgezien van de nog hogere bultjes), in het lage zuidelijke deel van Westerwijtwerd varieert de bodemhoogte van 0,5 tot 1,0 meter onder NAP. De bodem bestaat hier uit dezelfde kalkarme woudeerdgrond die we ook aantreffen in het aan de westkant aangrenzende gebied rond Rodeschool. Ook binnen de latere Wolddijk ligt deze bodemsoort. We kunnen daaruit afleiden dat ook het lage zuidwestelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd (de Breeksterpolder) bedekt is geweest met veen.

Later, we zullen dat nog zien, is voor dit lage deel een speciale voorziening gecreëerd: ofschoon hij niet binnen de Wolddijk lag, werd de Breeksterpolder toch ingelaten in het afvoersysteem van het Vierendeel.[37] Daartoe moest de polder in waterstaatkundig opzicht worden afgesloten ('afgepend' of 'afgepand') van het Westerwijtwerdermaar en de ten oosten daarvan liggende, onder Stedum ressorterende lage landen. Dat gebeurde door een pending of panding (kade). De boerderij 'Breeker Panning' is naar die kering genoemd en ligt op het noordoostelijke hoekpunt daarvan.

---

34 J.N.B. Poelman, 'Enkele beschouwingen over het verkavelingspatroon van Innersdijk en omgeving in de provincie Groningen', *Driemaandelijkse Bladen* 28 (1976) 115-136, aldaar 130.

35 W. Roeleveld, *The Holocene Evolution of the Groningen Marine-Clay District*. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Supplement jrg. 24, 1974 (Den Haag 1976) 113.

36 L.A.H. de Smet, *De bodem van Groningen* (Wageningen 1965) Stiboka; toelichting bij blad 1 van de bodemkaart van Nederland schaal 1:200.000, 39.

37 Zie daarvoor het document over 'de pending bij de Doetil' van 18 oktober 1456 (GrA 619-89 reg.nr. 112).

Toen het Kardingermaar-Maarvliet niet meer functioneerde, had het lage deel van Westerwijtwerd en ook de laagte ten zuidwesten van Lutjewijtwerd geen uitweg meer. Ik vermoed dat de belanghebbenden – uiteraard in overleg en in samenwerking met de aangelanden van Hemert, Hemerterwolde, Lellens en Ten Boer (?) door de opgeslibde landen bij de huidige Maria Christinahoeve (ruim 400 meter ten noordwesten van de Dijkshornerklap) een uitweg hebben gegraven naar de Ten Postertocht.

Dat er sprake was van gemeenschappelijke belangen is zonneklaar: een groot deel van het gebied van Stedum en Lellens helt in zuidwestelijke richting af, werd ook getroffen door het verstopt raken van de Kardingermaar-Maarvliet-Dellekanaal-route en had ook een andere waterlossing nodig. Daar komt nog bij dat bij het doorgraven van de rug bij Dijkshorn de specie aan de Ten Boerster zijde werd gedeponeerd, waardoor een dijk (de Wolddijk) ontstond die het aangrenzende Woldland tegen inundaties beschermde.

Het volgende plaatje – ook weer AHN – laat zien wat ik bedoel.

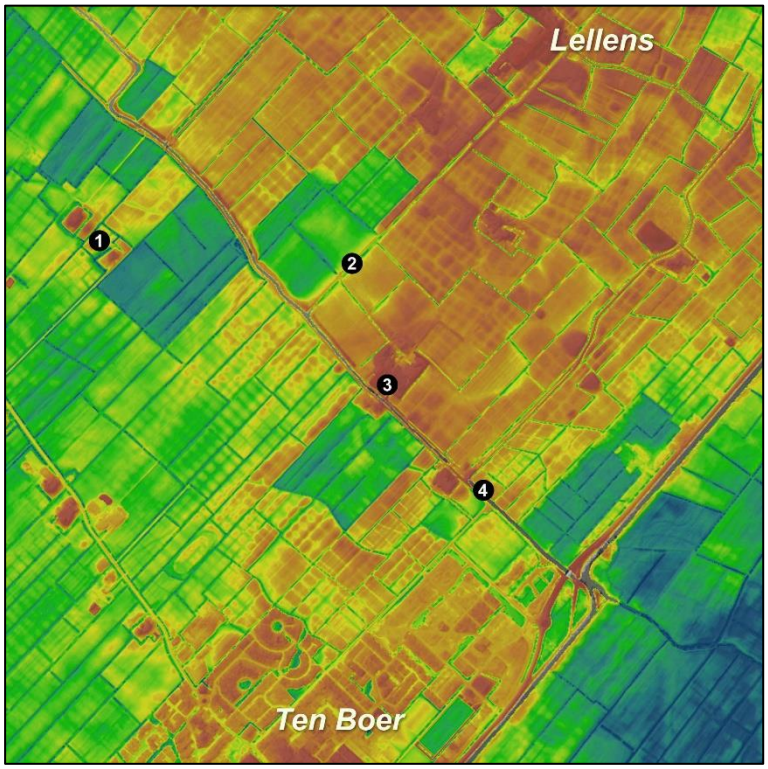

Het gebied tussen Lellens en Ten Boer op de AHN-hoogtekaart

1. Hemerterwolde (Emmerwolde)
2. Lellenstermaar
3. Maria Christinahoeve
4. Dijkshorn

Ik noem weer enkele opvallende punten:

- Een hoog opgeslibde rug strekt zich vanuit de richting Lellens uit tot Ten Boer. Het doet in dit verband niet terzake, maar ik wijs toch op de kronkels die in het hoog opgeslibde land zichtbaar zijn en die wellicht de oude benedenloop van de Scharmer Ae (Lustigemaar) verraden.
- De rechthoekige blauwe en groene vlekken, zowel binnen als buiten de Wolddijk, verraden percelen waar klei is gedolven ten behoeve van de baksteenproductie; het beeld wordt daardoor verstoord.
- Tegenover het Lellenstermaar lijkt de situatie binnen de Wolddijk nog natuurlijk te zijn.

Opvallend is hier het hoogteverschil tussen het binnen- en buitendijkse land. Dat bedraagt gemiddeld 30 cm. Wanneer hier geen dijk had gelegen, zou vanuit het noordoosten water naar het land in de buurt van Ten Boer hebben gestroomd.

We weten niet wanneer dit hoogteverschil is ontstaan. Maar er is wel een aanwijzing.

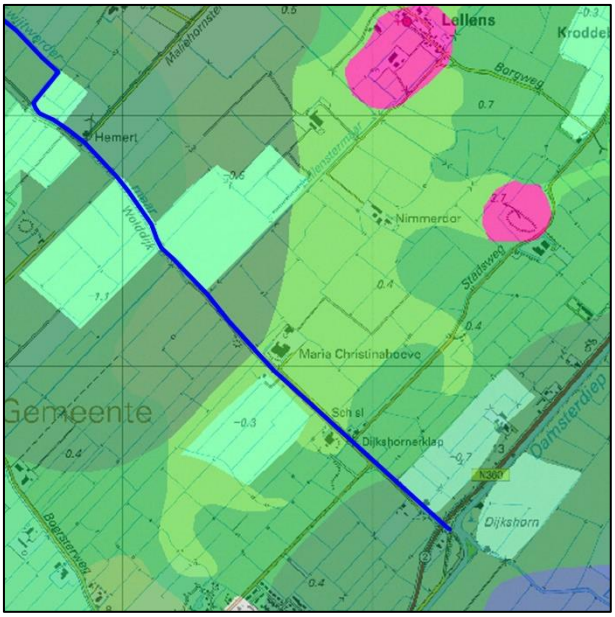

Bodemkaart van het gebied tussen Lellens en Ten Boer

In het gebied tussen Ten Boer en Lellens bestaat de bodem niet uit woudgrond; ter weerszijden van het Westerwijtwerdermaar liggen dezelfde kleien. In combinatie met het hoogteverschil ter weerszijden van het maar wijst dit gegeven erop dat de watergang is gegraven toen de hier aangetroffen klei al was gedeponeerd, maar de inundaties en de daarmee samenhangende afzetting van klei nog aan de gang waren. Uit de hoogtekaart blijkt verder dat het maar en de dijk erlangs verdere opslibbing aan de binnendijkse zijde hebben verhinderd. Datzelfde verschijnsel hebben we ook gezien bij de Oude Ae.

Het idee dringt zich op dat de Westerwijtwerders c.s. met het graven van hun waterlossing ook de belangen van de eigenaren van het land onder Ten Boer hebben gediend: door het graven van een watergang of uitdiepen van een bestaande sloot, passend in de verkaveling van dit gebied (haaks op de ‘oersloten’), en het leggen van een dijk erlangs werd hun land tegen nieuwe overstromingen beschermd. Het is dus denkbaar dat het zuidelijke stukje van het Westerwijtwerdermaar en het daarlangs gelegen deel van de Wolddijk uit dezelfde tijd stammen en het resultaat zijn van een en dezelfde onderneming.

Met dit verhaal hebben we een antwoord op een van de vragen die we in het begin stelden: hoe komt het dat het Westerwijtwerdermaar heet zoals het heet?

Voor het antwoord op de andere vragen moeten we nagaan wat er na c. 1150 gebeurde.

Wolddijk en Westerwijtwerdermaar

We staan op het bruggetje bij gemaal Hemert en kijken naar het noordwesten waar het Westerwijtwerdermaar een kleine 250 meter verderop een haakse bocht maakt om een eind weegs het tracé van de 'Maljehornstertocht' te volgen.
Het land links op de foto is afgegraven. Hier is een kleilaag van c. 80 cm dikte verdwenen.

Westerwijtwerdermaar en Wolddijk richting Dijkshorn

We staan op hetzelfde bruggetje en kijken in zuidelijke richting. Rechts de Wolddijk.
Midden op de foto zien we de 'Maria Christinahoeve' (een voormalige Ommelander plaats, die vóór de Reductie eigendom was van het klooster Thesinge), rechts op de achtergrond de nieuwbouw van Ten Boer.
Het land rechts is afgegraven. Ook hier is 80 cm klei verdwenen.

Resumé van dit hoofdstuk

In antwoord op het dichtslibben van het Dellekanaal is voor het noordelijke deel van het Fivelgoër woldland een uitweg gemaakt naar het noorden, met aansluiting op het 'Hunzesysteem', waarmee ik de Hunsingoër infrastructuur bedoel die voorzag in lozing op de benedenloop van de Hunze ten westen van Winsum.
Voor het Hunsingoër Westerwijtwerd en het gebied dat opgesloten was geraakt tussen de kleizone van Stedum en het Centrale Woldland is een waterlossing gemaakt die bij Oosterdijkshorn aansloot op het 'Fivel-systeem' met (uiteindelijk) uitmonding op de Eems.

Met het verhaal over de mogelijk gelijktijdige aanleg van het zuidelijke stuk van het Westerwijtwerdermaar en de daarlangs gelegen Wolddijk zijn we bij het volgende hoofdstuk aangekomen. Ter afsluiten van dit hoofdstuk over Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar laat ik nog eens – nu in meer schematische vorm – de situaties zien zoals ze waren vóór en na het dichtslibben van de Fivelbaai en het verdwijnen van het hoogveen.

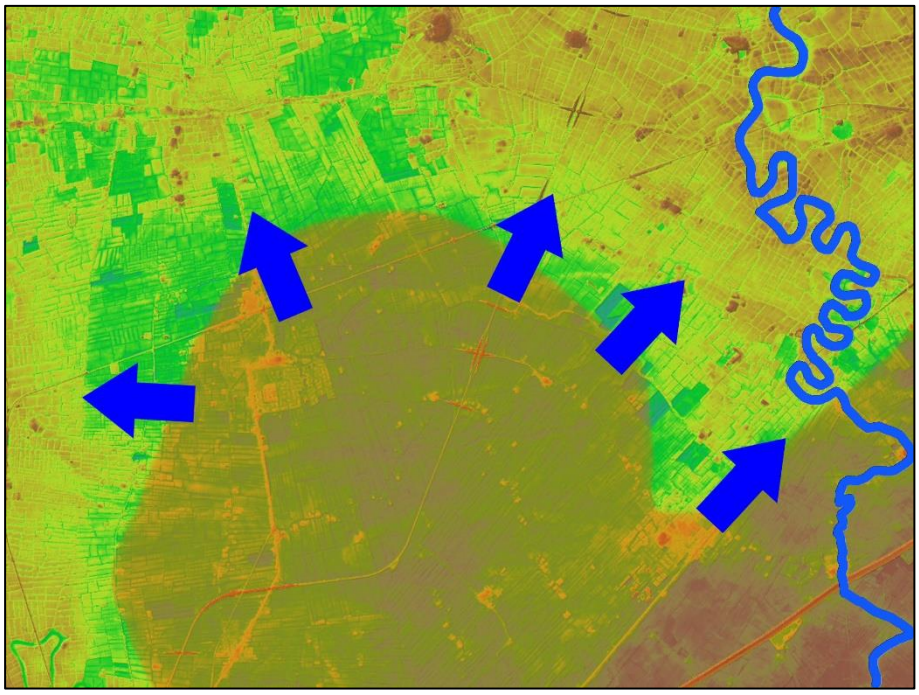

De 'oorspronkelijke' situatie

Het water uit het Centrale Woldland stroomt naar Hunze en Fivel.

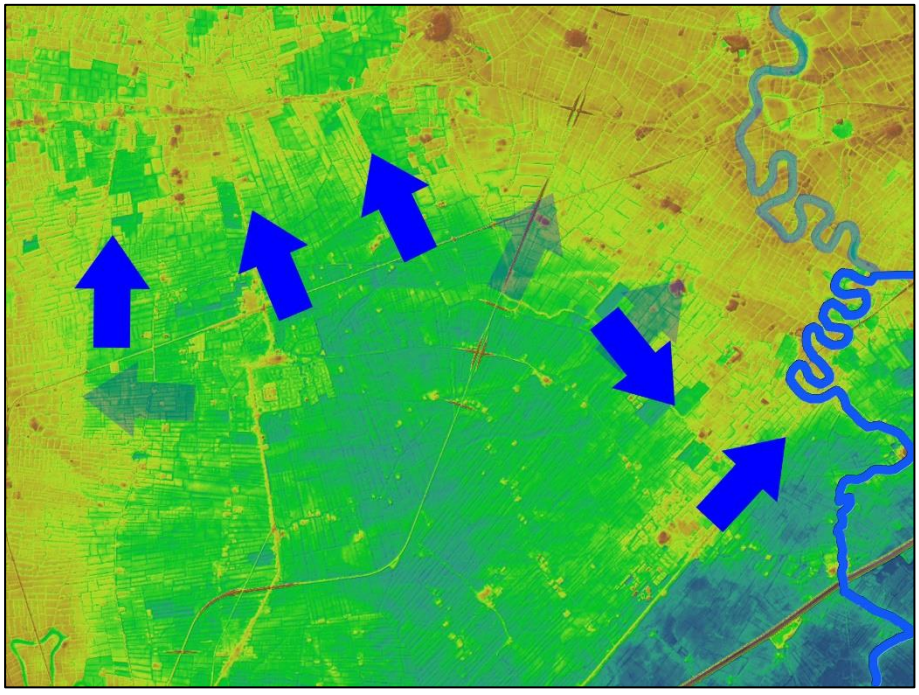

Na het verdwijnen van het veen en het dichtslibben van de Fivelboezem

Het meeste water wordt afgevoerd naar de benedenloop van de Hunze; de rest stroomt via de Delf naar het Eems.

3 Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland II

3.1 De verzanding van de Fivel
3.2 Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar
3.3 De Wolddijk
3.4 De deling van het Fivelgoër Woldland

Wolddijk en Westerwijtwerdermaar

De foto is genomen op de driesprong van fietspaden die zich op 400 meter ten zuidoosten van het bruggetje bij het gemaal Hemert bevindt.[38]

Straatnaambordjes 'Wolddijk' vinden we in Noorderhoogebrug, ten westen van Bedum, ten noorden van Sint Annen en ten noorden van Ten Boer. Aan de noordzijde van het Centrale Woldland heet de weg die over de Wolddijk loopt nu 'Westerdijkshorn', 'Wroetende Mol' en 'Ter Laan' (resp. ten westen en ten oosten van het Boterdiep).

De in de vorige sectie beschreven ingrepen dateren vermoedelijk uit de 12e eeuw. Algemeen wordt aangenomen dat enkele decennia later, zo rond 1200, de Wolddijk is gelegd om te verhinderen dat water uit de hogere omgeving naar het Centrale Woldland kon stromen.

[38] GPS 53.294564, 6.693407.

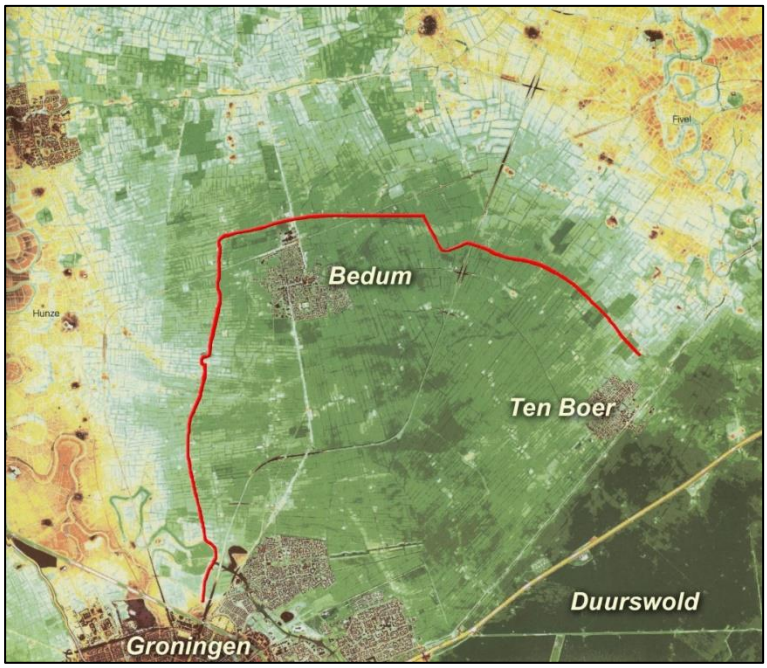

De Wolddijk aangelegd (c. 1200)

Door de daling van de bodem in het Centrale Woldland dreigde het water vanuit de omringende hogere gronden het gebied van de Woldmannen of 'Woltsaten' binnen te komen. Dat het niet bij dreiging bleef, blijkt uit de geulsporen die we hebben besproken. Als die inderdaad zijn ontstaan in de periode dat het veen al geheel of grotendeels was verdwenen, heeft het Woldland omvangrijke overstromingen te verwerken gekregen.

We zagen dat de bewoners van Westerseweg 2 zich vanaf c. 1150 genoodzaakt zagen een podium aan te leggen.[39] Dat wijst op wateroverlast in een Hallig-achtig gebied. Deze verhoogde woonplek onder Zuidwolde ligt ten oosten van ('binnen') de Wolddijk. Dit maakt duidelijk dat het opwerpen van het podium niet voldoende is geweest om het voortbestaan op deze plek te verzekeren. Blijkbaar hebben de bewoners van dit gebied de handen ineengeslagen om een dijk te leggen: de Wolddijk.
Daarmee wil niet gezegd zijn dat de Wolddijk in één keer en onder uniforme regie is gebouwd. Ik wees er al eerder op dat het stuk Wolddijk bij Oosterdijkshorn al omstreeks 1150 kan zijn aangelegd, tegelijk met het doorgraven van de kwelderrug ten behoeve van de afleiding van het Westerwijtwerder en Lutjewijtwerder water.

Overigens is er geen eenstemmigheid over de oorspronkelijke bedoeling van de Wolddijk. De algemene en ook door mij gedeelde opvatting is, dat de Wolddijk is gelegd om het buitenwater te keren.[40] Wildeman evenwel denkt dat de Wolddijk in oorsprong een 'leidijk' is geweest die moest voorkomen dat water uit het veen de reeds ontgonnen en daardoor gezakte landerijen bedierf.[41] Dat idee vinden we ook bij Otto Knottnerus.[42] Deze gedachte

---

39 *Landschap lezen* 2, hoofdstuk 2.2.

40 Zie o.a. P.B. Kooi, 'Bedum (Gr.), Wierde, Veenterp, Dijkdorp?', in: *Paleo-Aktueel* 7 (Groningen 1996) 88-90, en Remi van Schaïk in *Geschiedenis van Groningen* I, 141 en 144-145).

41 Klaas Wildeman, 'De Wolden. Landschap tussen Fivel en Siep', in: *Noorderbreedte* 1997, 40 evv.

42 O.S. Knottnerus, *Fivelboezem. De erfenis van een verdwenen rivier.* Archeologie in Groningen 2 (Bedum 2005) 44. In de tekst die Knottnerus voor de website van het Kenniscentrum Landschap van de

past niet in de door mij voorgestelde chronologie. Volgens 'mijn scenario' was het veen in het Centrale Woldland al grotendeels verdwenen toen de Wolddijk werd gelegd en waren het verdwijnen van het veen en de daarmee gepaard gaande bodemdaling juist de oorzaak van de wateroverlast. Ook de ter weerszijden van de Wolddijk doorlopende kavellijnen weerspreken in mijn ogen het idee van een oorspronkelijke veendijk.
Een bodemkundig onderzoek van een doorsnee van de Wolddijk zou een eind kunnen maken aan de twijfel. .[43]

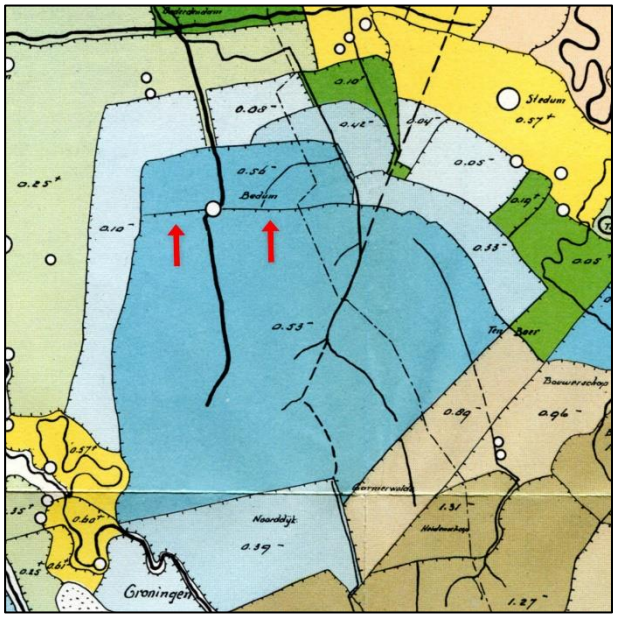

Het Centrale Woldland volgens J. Kooper

De pijltjes wijzen naar de Oude Dijk.

De archeoloog Piet Kooi – die daarmee een suggestie van Kooper volgt – beschouwt de Wolddijk niet als de eerste dijk bij Bedum.[44] De oudste kering is volgens hem de Oude Dijk die ten westen van Bedum nog bestaat en waarop ten oosten van het dorp de Sint Annerweg loopt. Deze zou later in twee delen noordwaarts zijn verplaatst. De oude kering liep – zo luidt de theorie – aan de noordzijde via het tracé van de Oude Dijk naar Bedum, verder oostwaarts naar het latere Sint Annen en dan naar het zuidoosten buigend door naar Ten Boer.[45] De Oude Dijk is geen kerspelgrens, maar ligt wel op dezelfde doorlopende structuurlijn waarop ten noorden van Sauwerd de Laanweg ligt. De huidige Wolddijk ligt 1100 meter noordelijker op een dergelijke lijn, maar dan die welke de voortzetting is van de Meedenweg onder Groot Wetsinge. Zoals eerder gezegd loopt die lijn op Rodeschool.

Rijksuniversiteit Groningen over Duurswold schreef, lezen we dat de kern van de Graauwedijk bij Overschild voornamelijk uit 'rillen' bestond: tot dan toe niet afgegraven stukken veen dat overbleef bij de vervening van het gebied (http://landschapsgeschiedenis.nl/deelgebieden/13-Duurswold.html).

43 O.S. Knottnerus, *[Landschapsgeschiedenis van] Duurswold* op de website 'Landschappen van Noord-Nederland' van het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen (

44 Kooi, a.w. 89.

45 J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen/Batavia 1939) kaart XIV).

De Oude Dijk lijkt me de landweg van Sauwerderwolde, waarvan de naam voortleeft in de ‘Sauwerderwolder Zijleed’ in het Winsumerzijlvest.
Het oostelijke en westelijke deel van deze door Kooper en Kooi genoemde doorlopende dijk sluiten niet mooi op elkaar aan. Dat komt doordat de tracé’s op verschillende manieren zijn geconstrueerd. Het westelijke deel ligt op een structuurlijn die past in de verkaveling van Sauwerd, het oostelijke deel (dat een wat oudere indruk maakt) is vermoedelijk geconstrueerd door de as van de Walfriduskerk in oostelijke richting door te trekken.

Hallig Hooge (Google Earth en Wikipedia)

Voordat de Wolddijk werd gelegd zijn de reeds bestaande woonsteden verhoogd. Deze moeten enige gelijkenis hebben vertoond met wat heden ten dage nog te zien is aan de Noordfriese waddenkust. Daar bevinden zich nog enkele nederzettingen op wierden in (vrijwel) onbedijkt gebied (de Halligen). Tegenwoordig hebben de Halligen wel zomerdijken, maar deze beschermen de eilanden niet afdoende; ze lopen gemiddeld drie maal per jaar onder.

Wie een dijk legt om vreemd water buiten de houden, moet een oplossing bedenken voor het lozen van het eigen water. De dijk houdt immers niet alleen water buiten, maar ook binnen. Om dat kwijt te raken hebben de ‘Woltsaten’ gaten in de dijk moeten maken die desgewenst gesloten en weer geopend konden worden.

De periode rond 1200 – de tijd waarin men aanneemt dat de Wolddijk is gelegd – is ook die waarin de eerste kloosters in of nabij het Centrale Woldland verschijnen: de benedictijnenkloosters te Thesinge, Rottum, Selwerd en Ten Boer (resp. c. 1185, c. 1200, c. 1210 en 1301), en de praemonstratenser abdij te Wittewierum (1208). Rottum had – voor zover bekend – geen land in het Centrale Woldland, maar de andere hadden er wel degelijk (grote) belangen. Het is denkbaar dat de aanleg van de Wolddijk iets te maken heeft met de invloed die deze kloosters op hun omgeving uitoefenden, maar zeker is dat geenszins. Duidelijk is alleen dat de abdijen een nieuwe organisatievorm introduceerden die de inzet van vele arbeidskrachten mogelijk maakte. Daardoor konden grootschalige projecten worden aangepakt en uitgevoerd, waaraan voordien niet te denken viel.

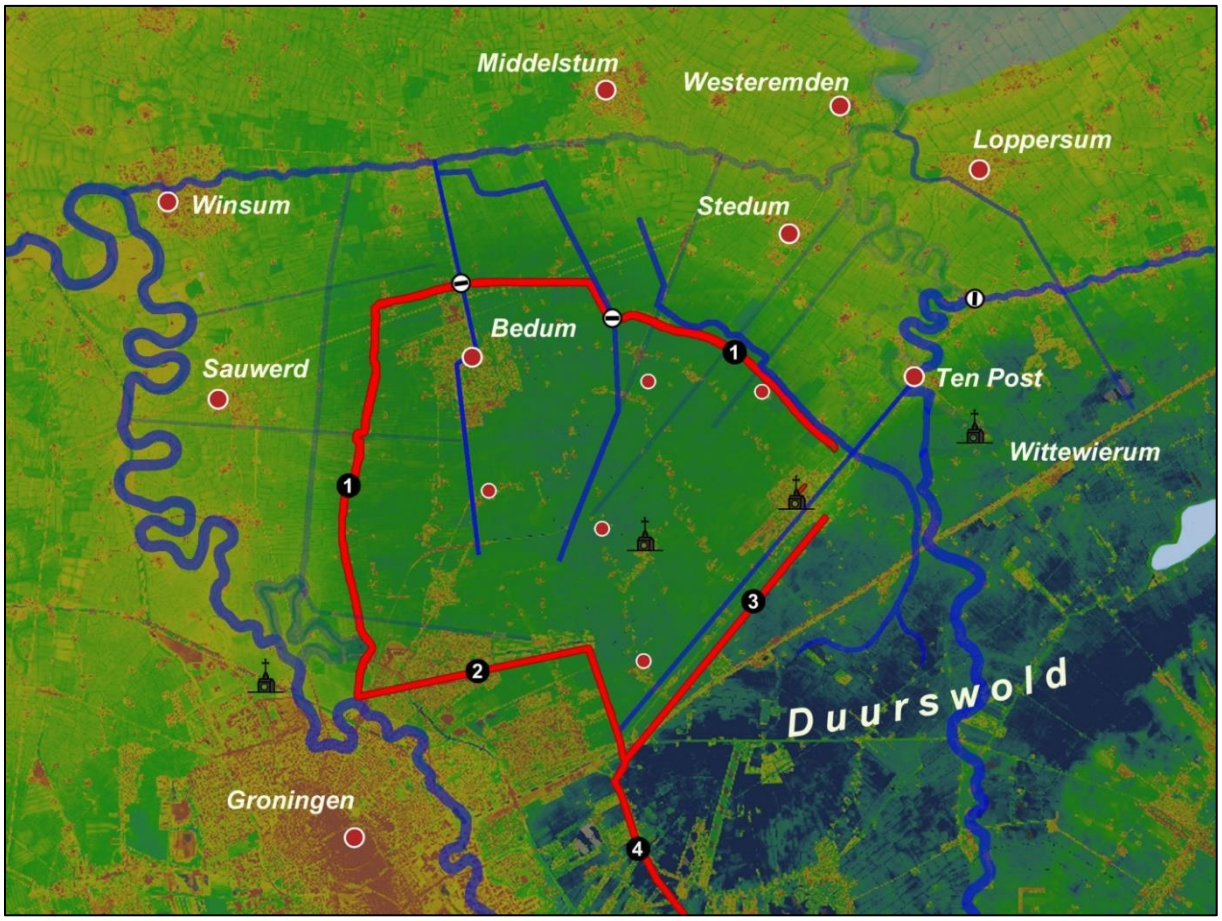

Dijken en zijlen in het Woldland.

1. Wolddijk
2. Beijumerzuidwending
3. Grasdijk
4. Borgwal

De aangegeven kloosters zijn (van links naar rechts): Aduard, Thesinge, Ten Boer en Wittewierum. Er zijn ook drie zijlen aangegeven: van links naar rechts de Bedumerzijl in het Boterdiep, de Kardingerzijl in het Kardingermaar en de Mudesterzijl in de Delf.

Ook Aduard kan betrokken zijn geweest bij de ontwikkeling van het Centrale Woldland: wellicht verwierf de in Middag gelegen abdij al kort na haar stichting het op 13 km van Aduard gelegen goederencomplex te Rodeschool en halverwege de 13e eeuw kreeg ze de patronaatsrechten van Stedum.[46]

De Beijumerzuidwending is de grens tussen Hunsingo en Drenterwolde, de Borgwal scheidt Fivelgo van Drenterwolde, de Grasdijk vormt binnen het landschap Fivelgo de scheiding tussen twee verschillende verkavelingspatronen, die waarschijnlijk corresponderen met ontginningsprocessen die zich niet gelijktijdig hebben voltrokken.

[46] OGD I 104 (1245). Zie voor de mogelijke betekenis van dit feit voor de relatie tussen Aduard en het Centrale Woldland: O.D.J. Roemeling, De 'Wolde' parochies tussen Ten Boer en Bedum', in: *Driemaandelijkse Bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland*, nr. 29 (1977) 55-72, hier 62.

Op deze dijken kom ik aan het einde van dit hoofdstuk terug. Eerst besteden we aandacht aan enkele delen van de Wolddijk.

Kruising Wolddijk-Boterdiep

Het huis rechts op de foto is de Wroetende Mol.

'De wroetende Mol'

(GrA 818-976)

Zijlen en verlaten noopten schippers tot pauzeren. Overal waar deze kunstwerken hebben gelegen, hebben ook tapperijen gestaan. Het huis 'de Wroetende Mol' is ongetwijfeld de opvolger van een tapperij die bij de Bedumerzijl heeft gestaan.

Ik laat dit zwart-wit plaatje uit 1975 zien aangezien het huidige uithangbord niet zo leuk is als het toenmalige.

Op de plaats waar het Boterdiep de Wolddijk kruiste, werd de Bedumerzijl gelegd (in een tekst uit 1408 *Bederazijl* genoemd; later in diezelfde eeuw horen we ook van een *Bedumer Uutzijl* bij Onderdendam); daar waar het Kardingermaar de Wolddijk kruiste kwam de Kardingerzijl. De zijl ging alleen open wanneer het peil buitendijks lager was dan binnendijks. De Bedumerzijl is later vervangen door een verlaat ten zuiden van deze plek, even ten noorden van de huidige spoorbrug.
Westerhoff deelt mee dat men in 1861, bij het hergraven van het trekdiep tussen Bedum en Onderdendam, nog een gedeelte van de oude Bedumerzijl die in de Wolddijk gelegen heeft, gevonden heeft. Toen heeft men gezien dat die oude sluis, die uit eikenhout gebouwd was,

een keersluis is geweest. De slagbalk van dit keersluisje lag op 13 à 14 palmen beneden peilwater.[47]

Bij de bespreking van de Beijumerzuidwending in *Landschap lezen* 2 heb ik aangegeven wat een zuidwending is en hoe deze kering aan zijn naam komt.[48] Het gaat in oorsprong steeds om een lage dijk tussen twee parallelle sloten, bedoeld om polders te 'compartimenteren'. De kering kan dezelfde oriëntatie hebben als de bestaande verkaveling, maar kan er ook dwars of schuin doorheen gaan. De hoogte van het dijkje kon niet anders dan bescheiden zijn, want meer dan de uit de sloten uitgegraven specie was niet beschikbaar. De besproken Wolddijk, Beijumerzuidwending en Buursterzuidwending waren alle keringen van het afgebeelde type. Het zal duidelijk zijn dat ze een stormvloed niet konden keren.

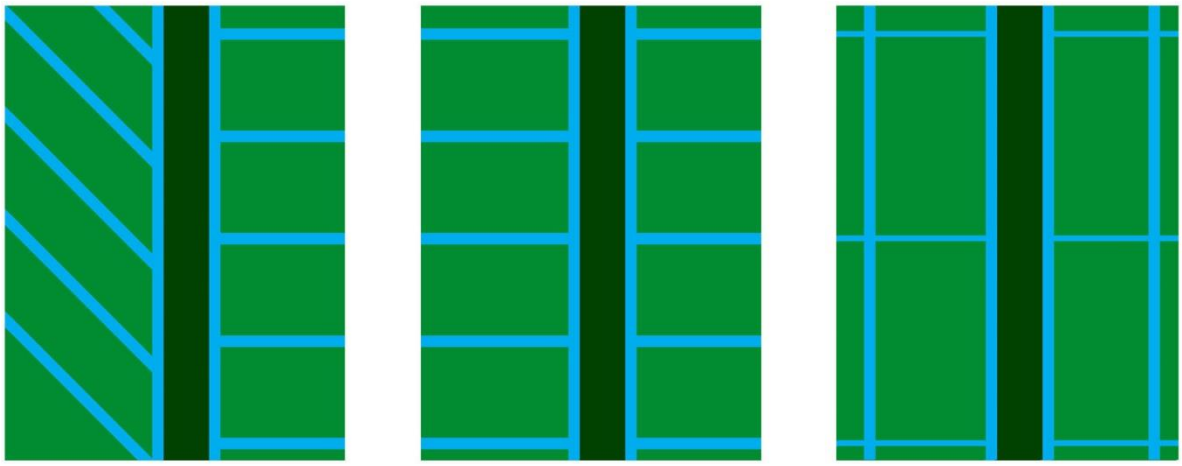

Een waterscheiding door de verkaveling

De kering – hier aangegeven met een donkere balk – vormt vaak de grens tussen verschillende verkavelingsblokken. Die blokken kunnen elk een eigen oriëntatie hebben (links), maar dat is lang niet altijd het geval. Zo staat de Wolddijk dwars op de bestaande verkaveling (midden) en ligt de Stadsweg/Buursterzuidwending – die we hierna nog zullen bekijken – parallel aan de kavelsloten die de hoofdstructuur bepalen; daar zijn alleen de dwarssloten 'afgepend' (rechts).

We zullen nu de Wolddijk vanaf Noorderhoogebrug langslopen en een paar nadere opmerkingen maken bij enkele delen van de dijk.

De Wolddijk begint in Noorderhoogebrug. Het beginpunt is waarschijnlijk afgeleid van een voorde die het kruisen van de Hunze mogelijk maakte. Deze voorde is wellicht ook het punt geweest waarop men zich gericht heeft bij het vaststellen van de grens tussen Hunsingo en het Gorecht, resp. Beijum en Noorddijk. Later is op deze plaats de Walfridusbrug gebouwd.

47 R. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen* (Groningen 1864) 339.

48 *Landschap lezen* 2, hoofdstuk 2.3, 'Oersloten'.

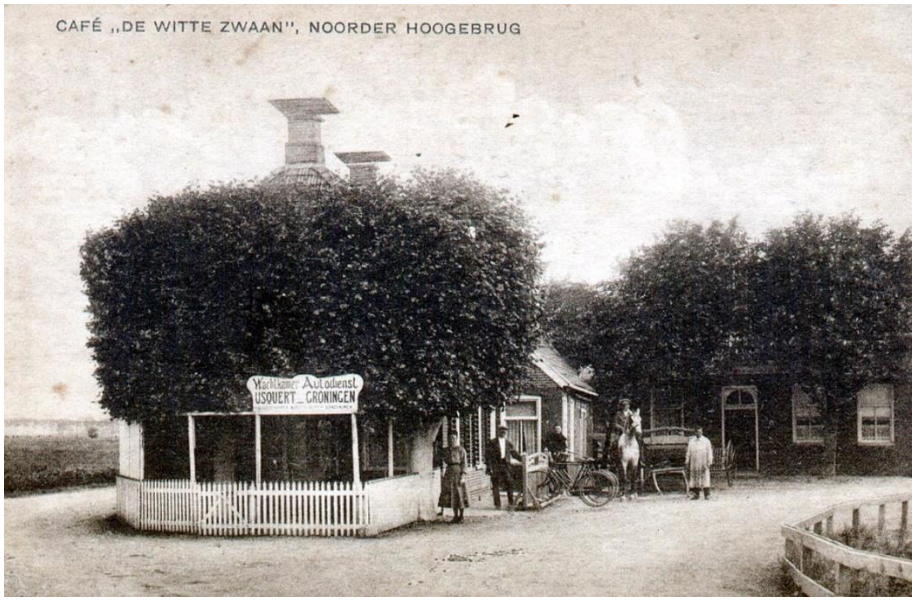

'De Witte Zwaan' te Noorderhoogebrug

Links het begin van de Wolddijk, rechts de Groningerweg met een lage reling langs het Boterdiep.

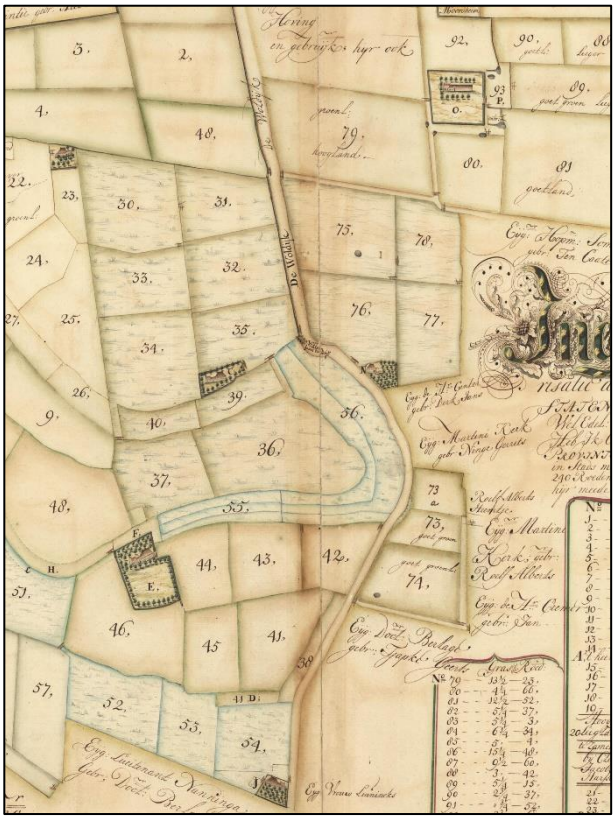

De Wolddijk en de Koningslaagte

Uitsnede uit een kaart van H. Teijsinga uit 1734, waarop een deel van het voormalige kloosterland van Selwerd.
(GrA 817-1047-57)

Linksonder op de kaart 'Buitenplaats Reitdiep' van het Groninger Landschap, rechtsboven Westerseweg 2, linksboven het Soephuis.[49]

[49] De kaart is in haar geheel afgebeeld in Meindert Schroor, *Atlas der Provincielanden*, kaart nr. 61.

Hunzebocht in de Koningslaagte

Vanaf de voorde bij het latere Noorderhoogebrug loopt de dijk naar de meest oostelijke lus van de twee Hunzekronkels in de Koningslaagte, die hij volgt tot Wolddijk 99 en 101.[50] Vanaf dat punt – bij het huis op de foto – volgt de dijk over een afstand van 1700 meter een rechte lijn in noord-noordwestelijke richting. Daarna knikt hij licht naar het noorden.

De Wolddijk buigt met de Hunze mee

We kijken naar het zuiden. Rechts – niet zichtbaar op de foto – bevindt zich de oude Hunzebedding.

Het feit dat men bij de aanleg van de Wolddijk de kronkel van de Hunze heeft gevolgd kan worden gezien als een aanwijzing dat de dijk is aangelegd toen de rivierbedding nog water voerde. Op de afsnijding van de Hunzekronkels in de Koningslaagte kom ik in deel 6 van *Landschap lezen* terug.

Even ten noorden van de afgebeelde bocht in de Wolddijk liggen de boerderijen Wolddijk 97 en Westerseweg 2. De eerste boerderij wordt in de administratie van het klooster Selwerd het '*Suephues'* genoemd, de tweede heet nu Martinizicht.

[50] GPS 53.254862, 6.569247.

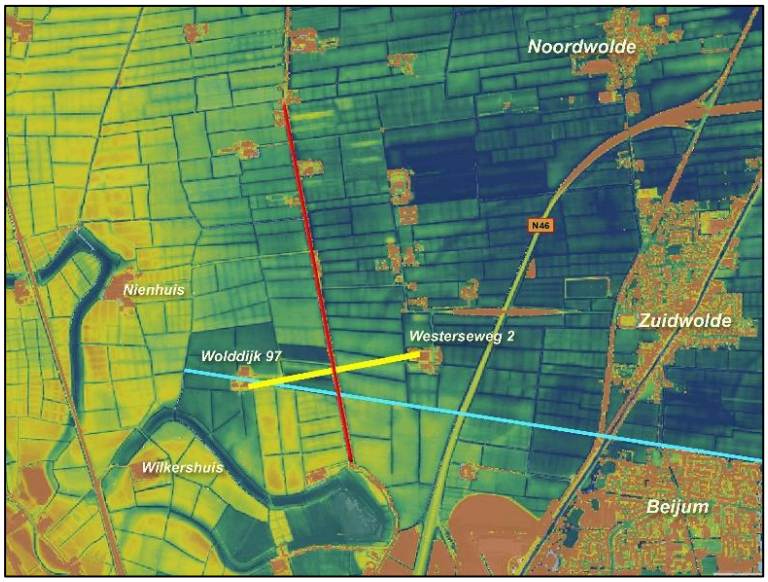

Soephuis en Martinizicht

Het met een rode lijn gemarkeerde deel van de Wolddijk is als een middelloodlijn gezet op de raaiïng (geel) tussen de podia van het Soephuis (Wolddijk 97) en Martinizicht (Westerseweg 2).

De blauwe lijn op het kaartje is de grens tussen de kerspelen Zuidwolde en Beijum ('Zuidwoldertocht').

Met haar donkerblauwe kleur tekent de oude bedding van de Hunze zich duidelijk af in het opgeslibde land van de Koningslaagte. De lage bodem in de rivierkronkels is het gevolg van het relatief vroege tijdstip waarop deze lussen zijn afgesneden. Daardoor is slibafzetting in deze delen van de rivierbedding verhinderd. Het is niet bekend wanneer de lussen in de Koningslaagte zijn afgesneden, maar een vermoeden heb ik wel. Zoals gezegd kom ik daarop later in een ander verband terug.[51]
De rechthoekige, opvallend lage percelen bij Wolddijk 97 zijn afgetichelde landerijen. Het bovenste laagje is daar verwijderd voor de baksteenproductie.

Wanneer het Soephuis en de boerderij aan de Westerseweg al in de vroege 13e eeuw eigendom van het klooster Selwerd waren, zou men kunnen vermoeden dat vanuit het klooster het initiatief genomen is tot de aanleg van dit deel van de Wolddijk.

Het *Suephues* vanaf de Wolddijk

De sloot op de voorgrond maakt deel uit van de grensscheiding tussen Beijum (links) en Zuidwolde (rechts).

[51] Zie *Landschap lezen* 6.

Boerderij Westerseweg 2 vanaf de Wolddijk

Vanaf de Wolddijk is te zien dat ook de nieuwe boerderij weer op een verhoging staat.

Het c. 1700 meter lange kaarsrechte stuk van de Wolddijk tussen Wolddijk 97 en Wolddijk 80 lijkt te zijn geconstrueerd als middelloodlijn tussen de podia van boerderij Westerseweg 2 en het *Suephues*.

Links: Wolddijk richting noord; rechts: Wolddijk richting zuid

Deze twee Wolddijk-foto's zijn genomen vanaf de plek waar de verbindingslijn tussen de twee boerderijen de Wolddijk kruist. Aan de westzijde loopt de naamloze grenssloot naar het Soephues, die we al eerder hebben gezien, aan de oostzijde loopt een eveneens naamloze sloot in de richting van het Boterdiep.

Westerdijkshorn

De constructie van de noordelijke Wolddijk

Bij Westerdijkshorn ligt de Wolddijk op de raailijn van Wetsinge naar Rodeschool (of andersom).

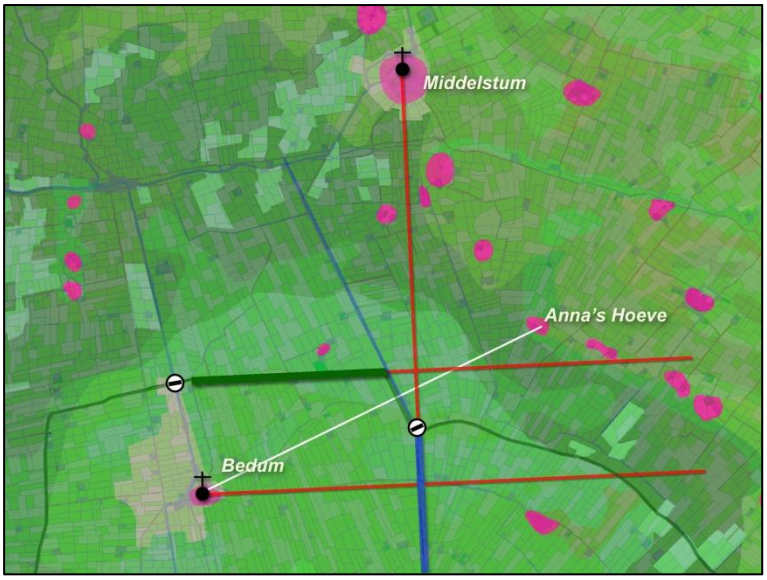

De constructie van Ter Laan

Ten noordoosten van Bedum ligt de Wolddijk op een lijn die parallel loopt aan de as van de Walfriduskerk te Bedum en haaks staat op de lijn via welke het Kardingermaar vanaf Lutjewolde noordwaarts is geleid. De dijk heet hier Ter Laan.
Ook de raailijn Bedum-Anna's Hoeve is ingetekend. Loodrecht daarop staat de Terlaanstertocht, waarvan het grootste deel (het 'Buiten-Kardingermaar') dienst is gaan doen als afvoerkanaal voor het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland. [52]

Ten oosten van de Kardingerzijl (aan het 'voeteneind' van Westerwijtwerd) moet het land na het verdwijnen van het veen een moerassig karakter hebben gehad, net zoals verderop, ter plaatse van de latere Docterspolder.

Ter Laan

De kruin van de Wolddijk ligt hier, ten oosten van Ter Laan 19, c. 50 cm boven het maaiveld aan de zuidzijde (links op de foto).
Langs de dijk ligt een c. 15 meter brede strook waarvan het oppervlak nog lager ligt dan verderop. Dat is het gevolg van aardhaling: het afgraven van zoden ter versterking en verhoging van de dijk.

Het hoogteverschil tussen het binnen- en buitendijkse land varieert van 20-30 cm.

[52] Zie hoofdstuk 2.2..

Ter Laan

Het hoogteverschil tussen dijk en binnendijks land is hier groter dan bij Ter Laan 19. De kruin van de Wolddijk ligt hier c. 80 cm boven het maaiveld aan de zuidzijde (links op de foto).
In de 19e eeuw heette het hier overigens niet Ter Laan, maar 'Noorderwolddijk'.

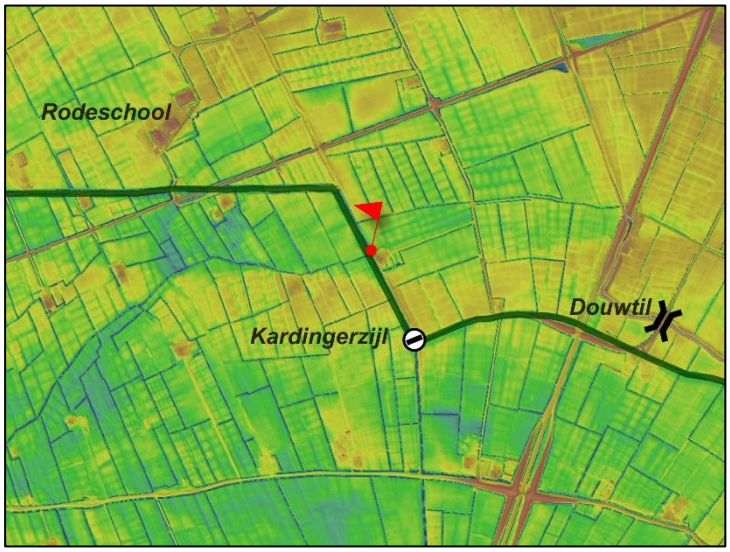

Van Rodeschool tot de Douwtil

De Wolddijk is met een groene lijn gemarkeerd; het vaantje staat op de plek vanaf waar eerder de 'Terlaanstertocht' (later Buiten-Kardingermaar) noordwaarts is gegraven.
Het meest opmerkelijke element op dit plaatje is de rug die zich van oost naar west op de hoogtekaart aftekent, maar een doorgang vertoont ter hoogte van het Terlaanstermaar. Het gebogen tracé van de Wolddijk ten oosten van de Kardingerzijl houdt uiteraard verband met het reliëf.

Verder is met enige moeite en wat goede wil een vaag spoor herkenbaar dat vanaf de haakse bocht in het Westerwijtwerdermaar in noordoostelijke richting loopt. Dat spoor correspondeert met een kavelscheiding die op de oude kadasterkaart staat getekend. De oude percelering is inmiddels verdwenen, maar ook op luchtfoto's is nog een zwak spoor zichtbaar. Dit spoor zal een overblijfsel zijn van een oude waterloop, maar het tracé en de functie ervan zijn mij niet duidelijk.

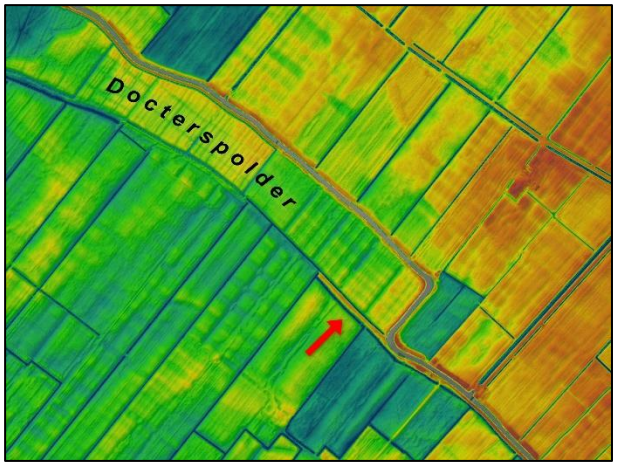

Docterspolder en Wolddijk (AHN)

Op dit plaatje wijst het pijltje naar het stuk van de Wolddijk dat we op de volgende foto zien. Opmerkelijk is dat een groot deel van de Wolddijk verdwenen is en dat er op de plaats waar hij ooit lag een langgerekte laagte is achtergebleven.
Het gebied van de latere Docterspolder wekt de indruk een moeras geweest te zijn. De kerspelgrens tussen Stedum en Ten Boer loopt hier niet langs de Wolddijk, maar langs het Westerwijtwerdermaar.
De laagte ten noordwesten van het pijltje is onderdeel van een brede geul die aan de noordzijde onder jongere afzettingen is verdwenen.

Het lijkt erop dat het op het vorige kaartje zichtbare deel van de Wolddijk is aangelegd in het verlengde van het deel dat ten zuidoosten van de 'Maljehornstertocht' vlak langs het Westerwijtwerdermaar tot aan Oosterdijkshorn doorloopt en waarvan ik aanneem dat het in eerste instantie niets anders is dan de uit het maar opgedolven specie.

Wolddijk bij 'De Leste Stuver'

Achter het huisje is het spoor van de Wolddijk te zien: een c. 15 meter brede strook tussen twee sloten.

Nieuw rietmoeras aan de Wolddijk

Wellicht geeft het land ter linkerzijde een beeld van het rietmoeras waarin het Centrale Woldland is veranderd nadat het veen was verdwenen.

Welke plek nu eigenlijk met Dijkshorn of Oosterdijkshorn wordt bedoeld is mij nog altijd niet duidelijk. Er zijn oude bronnen die doen vermoeden dat men daarmee de plek bedoelde waar de Stadsweg op de Wolddijk uitkwam, andere duiden erop dat het gaat om de plaats van de ruim 100 meter noordelijker gelegen Dijkshornerklap.
Uit oude documenten die betrekking hebben op het onderhoud van de Stadsweg, valt op te maken dat men in de vijftiende eeuw zelf in onzekerheid verkeerde over de juiste locatie. Johan Rengers van Ten Post deelt mee dat de landweg vanuit Fivelgo naar Groningen vroeger vanaf Dijkshorn naar de Boltklap liep en dan via de Grasdijk naar Ruischerbrug leidde. Zo interpreteer ik in elk geval een passage in zijn kroniek.[53] Hij zal gedacht hebben dat de weggebruikers die vanuit het oosten kwamen na het kruisen van het

[53] H.O. Feith, ed., *Werken van de Ommelander jonker Johan Rengers van Ten Post* (Groningen 1852-1853) deel 1, p. 75.

Westerwijtwerdermaar eerst over 1365 meter de Stadsweg volgden en dan bij het klooster in Ten Boer linksaf sloegen naar de Boltklap. Vóór 1424 lag daar trouwens geen brug, want het Damsterdiep bestond nog niet. Ook de Stadsweg lag op een dijk (de Buursterzuidwending, waarover aanstonds), maar tussen de Stadsweg en de latere Boltklap lag bij mijn weten geen dijk.[54]

De Bolte was een hoge streek waar geen dijk nodig was. Aan de zuidzijde van de Bolte kwam men op de latere Huizengaweg (genoemd naar de boerderij van het echtpaar Huizenga-Onnekens) langs de Boltjertocht (op de Bonnebladen Molensloot geheten), het Ten Boerster verlengde van de Grasdijk. Via die dijk bereikte men de Hinkemahorn ten zuiden van het huidige Ruischerbrug.

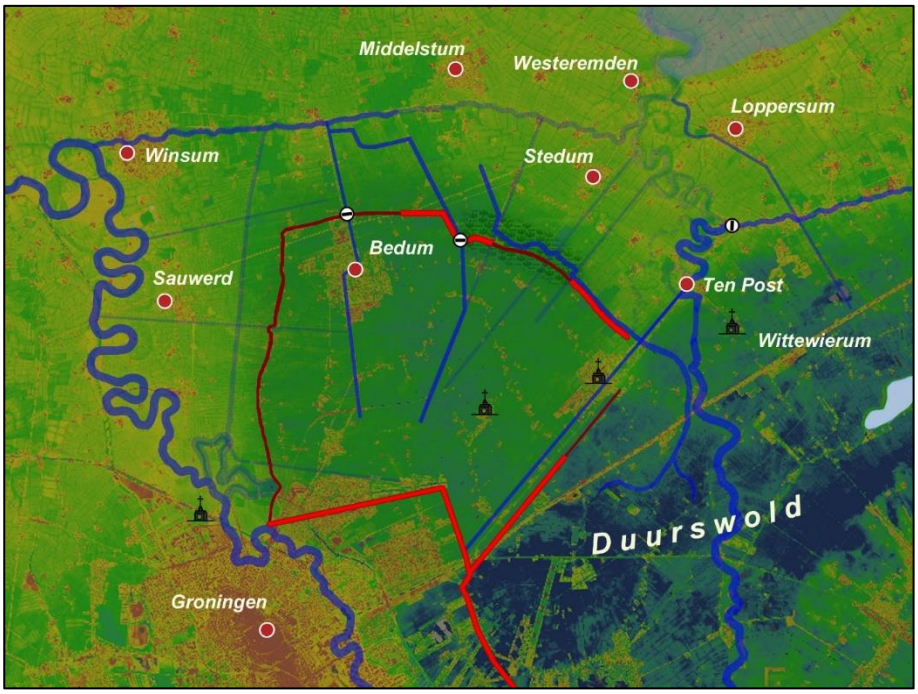

Dijken als kerspelgrenzen

De Wolddijk vormt slechts op enkele plekken de grens tussen kerspelen. Deze zijn met helder rode lijntjes aangegeven.

Aan de westzijde van het Centrale Woldland liggen de kerspelgrenzen ten westen van de Wolddijk. Vanaf de westgrens van het 'Rodeschool-blok' tot aan het (Buiten-)Kardingermaar vormt de Wolddijk de kerspelgrens tussen Middelstum en Bedum. Vanaf het genoemde punt tot de kruising met het Kardingermaar-Maarvliet is de Wolddijk de grens tussen Bedum en Westerwijtwerd, in het moerasgebied vanaf het Kardingermaar-Maarvliet tot aan de 'Maljehornstertocht' ligt de kerspelgrens tussen Ten Boer en Stedum niet langs de Wolddijk, maar langs het Westerwijtwerdermaar, en vanaf de Maljehornsterweg vormen Wolddijk en Westerwijtwerdermaar de grens tussen Ten Boer enerzijds en Stedum en Lellens anderzijds.

Zouden deze verschillen iets zeggen over de ouderdom van de kerspelgrenzen en de Wolddijk? Zouden de kerspelgrenzen aan de westzijde en halverwege de noordzijde vroeger zijn gefixeerd dan die aan de oostzijde? Of is de westelijke Wolddijk jonger dan die aan de oostkant?

[54] Volgens Kooper en Kooi heeft daar wél een dijk gelegen: het (veronderstelde) verlengde van de Oudedijk te Bedum. Zie het kaartje op p. 50.

Ten aanzien van het stuk Wolddijk tussen het Boterdiep en het (Buiten-)Kardingermaar valt nog op te merken dat de Wolddijk hier de bestaande verkaveling doorsnijdt, net zoals hij dat ook aan de westzijde van het Centrale Woldland doet. Hij scheidt hier ook het 'Rodeschool-blok' in een binnendijks- en een buitendijks deel.

Behalve de Wolddijk verdienen nog drie andere oude dijken enige aandacht: de Beijumerzuidwending, de Borg en de Grasdijk.

De **Beijumerzuidwending** is de grens tussen Drenterwolde en Hunsingo (de kerspelen Noorddijk en Beijum). Hij is ook de scheiding tussen twee ontginningsblokken. Zoals we eerder zagen is deze grens mogelijk geconstrueerd door vanaf het noordoostelijke hoekpunt van het Gorecht een lijn te zetten op de voorde bij het latere Noorderhoogebrug.

Op dat noordoostelijke hoekpunt van Noorddijk sluit de Beijumerzuidwending aan op de ongeveer noord-zuid lopende **Borg**, die in 1258 voor het eerst in een oude tekst wordt genoemd. Deze lage wal-tussen-sloten vormt de grens tussen Drenterwolde in het westen en Fivelgo in het oosten (Garmerwolde, Heidenschap, Harkstede, Scharmer). Het feit dat deze grens eerst halverwege de 13e eeuw voor het eerst wordt vermeld zegt niets over de ouderdom ervan.

De **Grasdijk** is vanaf Hinkemahorn tot de Oude Kwens (nu ongeveer ter hoogte van de Bovenrijgerweg) de grens tussen Garmerwolde en Harkstede; het verlengde ervan ligt binnen het kerspel Ten Boer. Het lijkt net zo'n zuidwending te zijn als de Beijumerzuidwending, Wyrkeszuidwending en Olger, bedoeld om kerspelgebieden (en ontginningsblokken) van elkaar te scheiden.
Wat van de Grasdijk nog resteert is – als Grasdijkweg – herkenbaar in de smalle strook tussen het Damsterdiep en het Eemskanaal, die via de brug over het Damsterdiep te Garmerwolde toegankelijk is.

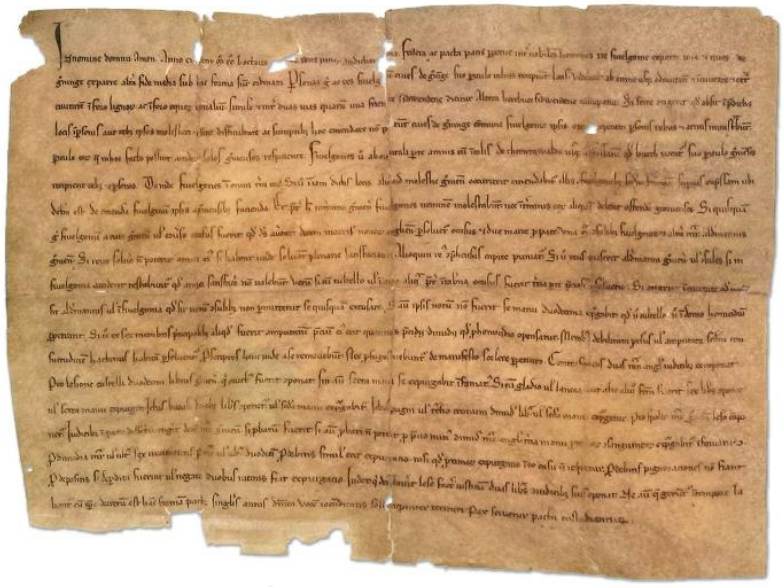

Een vredesverdrag van 9 juni 1258

In deze akte wordt de Borg*sloot* voor het eerst genoemd; de eerste vermelding van de Borg*wal* dateert uit 1301.[55] De Borg (een wal tussen twee sloten) was de grens tussen Drenterwolde en Fivelgo en diende ook als kerspelgrens.

[55] GrA 2100-52, gedrukt OGD I 126 (1258); GrA 708-520 reg.nr. 2, gedrukt OGD I 210 (1301)

Eerder is de vraag opgeworpen of de Wolddijk is aangelegd als een buitenwater kerende dijk of als een veendijk die moest voorkomen dat water uit het veen de aangrenzende lagere landerijen kon binnenstromen. We kwamen tot de conclusie dat dit laatste voor de Wolddijk minder waarschijnlijk is. Maar geldt dit ook voor de drie andere dijken?

usque ad fossatum quod burch vocatur ('tot aan de gracht die "burch" wordt genoemd)

Van de Borg weten we dat hij dwars door venige gronden is gelegd. Zelfs in de 17e eeuw lag bij de nu verdwenen Oudeweg (tussen Middelbert en Engelbert, waar ooit een eenvoudige brug over de Borg heeft gelegen, de *Stertebolabalka*) nog zoveel veen dat er turf gestoken kon worden.[56] Dat zal een restje zijn geweest. Deze late vermelding van het voorkomen van veen nabij de Borg doet de gedachte opkomen dat de Borg in eerste instantie is aangelegd ter markering van de grens in het veen tussen Drenterwolde en Fivelgo, bestaande uit twee parallelle sloten met een smalle strook onvergraven veen ertussen, opgehoogd met de grond die bij het graven van de sloten was vrijgekomen. Het is echter ook mogelijk dat wal en sloten doelbewust zijn aangelegd als waterscheiding tussen verschillende ontginningen, waarbij de sloten dienden voor de afvoer van overtollig water.

Nadat eenmaal aan de westzijde van de Borg het veen grotendeels was verdwenen, kon het Hunzewater – en bij hoge vloeden ook het zeewater – gemakkelijk tot aan de waterscheiding met Fivelgo komen. Maar daarbij zal het niet zijn gebleven. Aangezien de waterkerende capaciteit van een lage veendijk weinig voorstelde, mogen we aannemen dat het water er vele malen over- en doorheen zal zijn gekomen.

[56] GrA 1605-314.5 (19 juli 1628).

Bij opgravingen in de Agricolastraat in Groningen in 1998 is een door zeeklei bedolven runderskelet aangetroffen.[57] Het beest heeft geleefd tussen 1250 en 1300. Tot diep in de 13e eeuw is het slibhoudende zeewater dus ver in het binnenland doorgedrongen. We mogenaannemen dat het ook bij herhaling over en door de dijken is gegaan.
Ik herinner hierbij aan enkele plaatjes die ik eerder heb laten zien.[58]

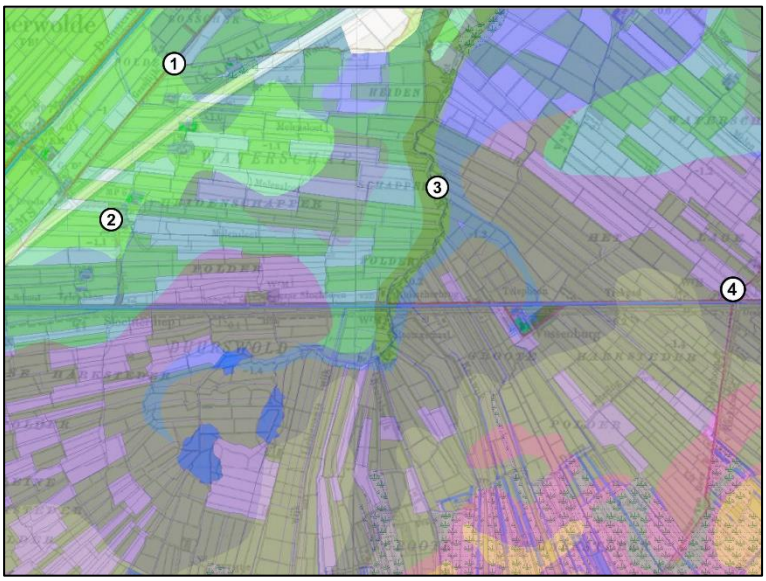

Tussen Heidenschap en Lageland (bodemkaart)

1. Grasdijk
2. Heidenschap
3. Kleisloot
4. Lageland

Dit plaatje hebben we in *Landschap lezen* 1 ook al bekeken.
We zien dat zich klei heeft afgezet in de bedding van de Kleisloot en dat vanuit het westen slibhoudend zeewater moet zijn gekomen dat een ander soort klei heeft gedeponeerd tot over de Grasdijk bij Heidenschap.

De klei die we bij Heidenschap zien is van dezelfde soort als in vrijwel het gehele Centrale Woldland wordt aangetroffen (kalkarme klei, zogenaamde 'woudgrond').

Ter verklaring van de aanwezigheid van 'woudgrond' bij Heidenschap zou men kunnen aannemen dat hier klei is gedeponeerd vóórdat de Grasdijk werd aangelegd. Deze kering zou dan gelegd zijn om de door ontginning gedaalde gronden van Heidenschap tegen overstroming te beschermen. Daarna zou dan ook de Borg tussen Noorddijk en Garmerwolde zijn gelegd als een volgende stap om het gevaar van inbraken van zeewater te bestrijden.

Maar het kan ook heel anders zijn gegaan en ik vermoed dat die andere variant veel waarschijnlijker is. Net als de Borg zal de Grasdijk een simpele veendijk zijn geweest die verschillende ontginningen van elkaar scheidde: aan de noordzijde was er de nederzetting Garmerwolde, waarvan de verkaveling past in die van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland, aan de zuidzijde ligt de waaier-vormige ontginning van Heidenschap-Harkstede, waarvan de Kleisloot de basis is. Net zo min als de Borgwal zal de Grasdijk bestand zijn geweest tegen serieuze watervloeden vanuit zee. We moeten dus rekening houden met de mogelijkheid dat de kleitong bij Heidenschap is gedeponeerd in een periode toen de oudste dijken al bestonden en de ontginning van deze gebieden in volle gang was. De kleiafzetting is dan het gevolg van het doorbreken van de oude dijken.

---

57 Gert Kortekaas, 'Archeologie in 1998' in: *Hervonden Stad* 4 (1999) 6-25, aldaar 7.
58 Zie *Landschap lezen* 1, 69.

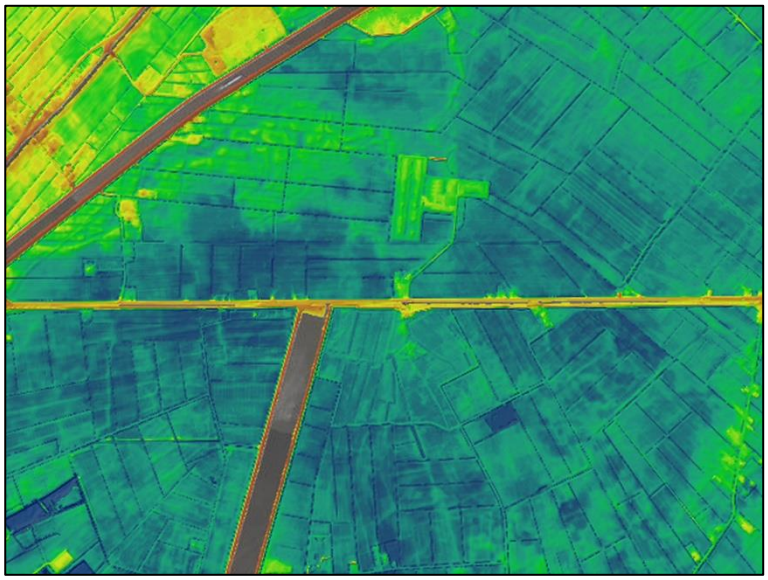

Overstromingssporen bij Heidenschap (AHN)

De 'wolkachtige' hoogte tussen het Eemskanaal en de gaslocatie op de inversierug van de Kleisloot komt overeen met de 'klei-lob' die we op de bodemkaart zagen.
Midden in de afzetting is het spoor van een geul te zien. Deze – zo blijkt uit de hoogtekaart – begint in de Koningslaagte!

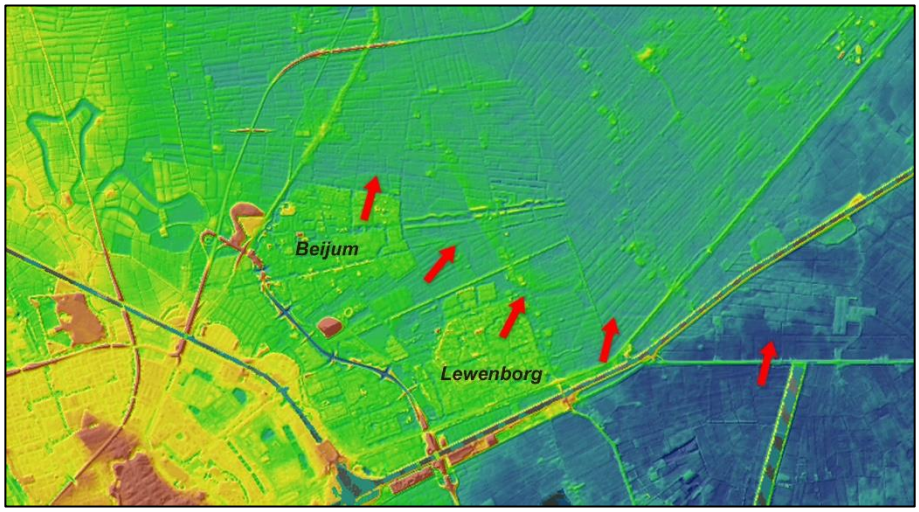

Geul Koningslaagte-Heidenschap (AHN)

Wanneer we uitzoomen, zien we dat de klei bij Heidenschap aan het einde ligt van een geul die vanuit de Hunze en de Koningslaagte begint. De geul gaat dus niet alleen door de Grasdijk en de Borg, maar ook door de Beijumerzuidwending. Wat voor de Grasdijk en de Borg is opgemerkt, geldt ook voor de Beijumerzuidwending: het feit dat de geul deze kering kruist wil niet zeggen dat de kering jonger is dan de geul. Ook de Beijumerzuidwending zal al bestaan hebben toen in de 12^{e} eeuw het water kwam, maar zal, net zoals de Borg en de Grasdijk, niet bestand zijn geweest tegen de kracht van de vloed. Niet voor niets hebben de bewoners van Westerseweg 2 vanaf c. 1150 een podium opgeworpen.

De afzetting bij Heidenschap past dus bij de geulsporen die we in het Centrale Woldland hebben gezien en waarvan we hebben aangenomen dat ze het gevolg moeten zijn van inundaties die zijn opgetreden toen het land al ten gevolge van het verdwijnen van het veen was gedaald. Het patroon doet vermoeden dat het land ten noordwesten van de Grasdijk eerder is ontgonnen dan dat ten zuidoosten ervan en dat de dijk aanvankelijk heeft moeten voorkomen dat water vanuit het nog niet of half ontgonnen veen onder Heidenschap het

ontgonnen en dus gedaalde land van Garmerwolde binnendrong.

Uit een akte van 1301 weten we overigens dat toen niet alleen het zeewater, maar ook het uit Drenthe afkomstige Hunzewater het laagland ten oosten van de Borg bedreigde.[59]

Grasdijkweg onder Garmerwolde

De Grasdijk is de kerspelscheiding tussen Garmerwolde enerzijds en Harkstede en Heidenschap anderzijds en vormt tevens de grens tussen twee verschillende ontginningen.
De dijk past in de oriëntatie van Garmerwolde, met lijnen die evenwijdig lopen aan de 'Ten Postertocht' (zuidwest-noordoost). De verkaveling van Harkstede en Heidenschap heeft een west-oost oriëntatie en is vanuit de Kleisloot opgezet.

Twee oriëntaties op één plaatje

Staande op de Grasdijk kijken we naar het oosten. Achter de bomen zien we de rioolwaterzuiveringsinstallatie Garmerwolde van het Noorderzijlvest. De sloot langs de Grasdijk volgt de verkaveling van Garmerwolde en het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland, de sloot die erop uitkomt past in de percelering van Heidenschap.

[59] GrA 708-520 reg.nr. 2 (gedrukt: OGD I 210).

3 Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland II

3.1 De verzanding van de Fivel
3.2 Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar
3.3 De Wolddijk
3.4 De deling van het Fivelgoër Woldland

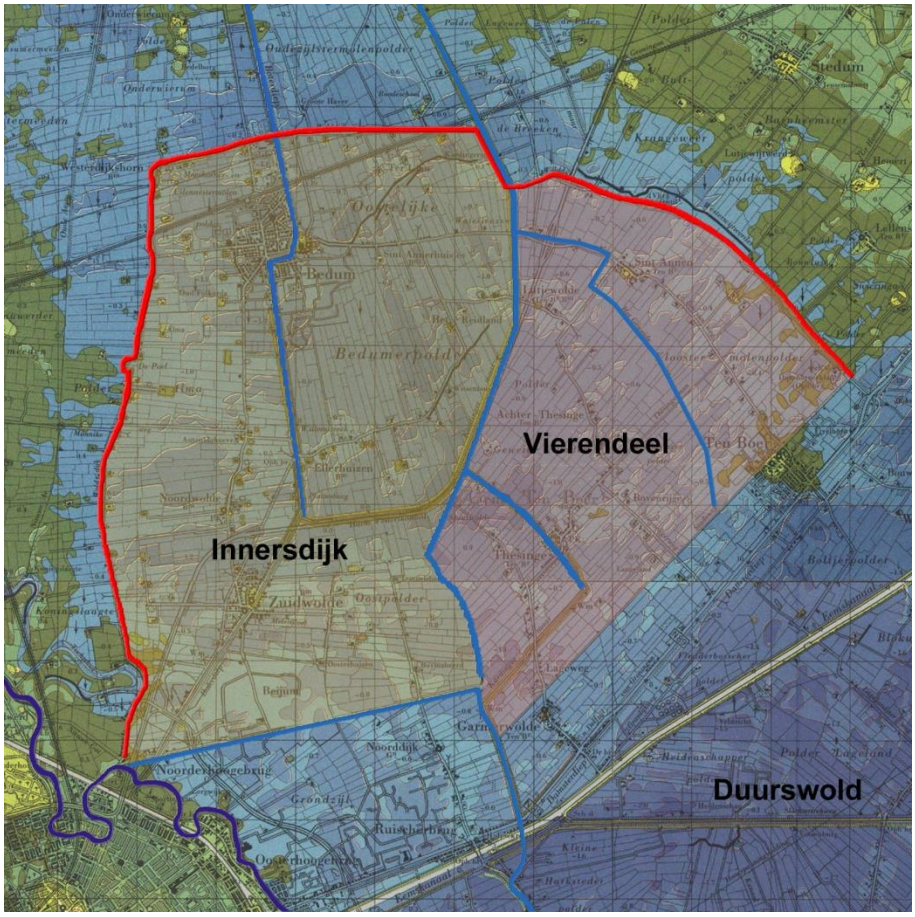

Het door de Wolddijk omsloten Centrale Woldland ressorteert in historische tijd onder het Winsumerzijlvest en bestaat uit een Hunsingoër en een Fivelgoër deel. Het vertoont verder een wirwar aan grenzen. Grenzen van jurisdicties, kerspelen en zijl-eden vallen soms samen,

maar vaak ook niet. Deze organisatorische bijzonderheden getuigen van de ingewikkelde geschiedenis die dit gebied heeft doorgemaakt.

Een duidelijk voorbeeld van de afwijkingen die de veranderingen in de waterhuishouding en de exploitatie van het land voor de organisatie van het gebied heeft gehad, zien we bij Lutjewolde: door de afleiding van het Kardingermaar heeft het Fivelgoër Vierendeel er een Hunsingoër taartpuntje bij gekregen. Maar door de opheffing van de parochie Emderwolde of Lutjewolde is het Hunsingoër kerspel Bedum uitgebreid met een stukje Fivelgo.

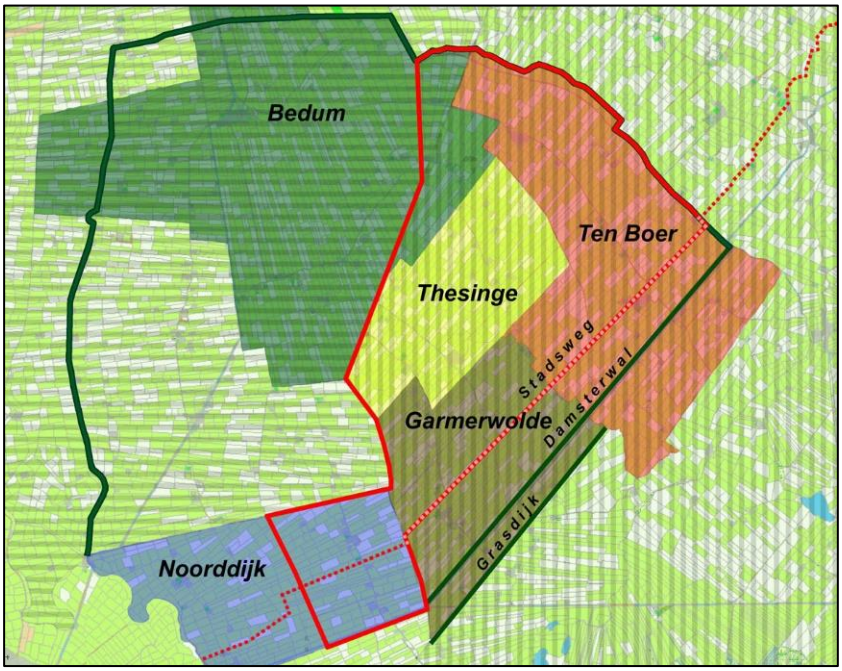

Een deel van het kerspel Bedum ligt in Fivelgo, een deel van het Vierendeel in Hunsingo

Hunsingo is horizontaal gearceerd, Fivelgo verticaal.

Het gebied binnen de rode lijnen hoorde bij de Schepperij Vierendeel van het Winsumerzijlvest.
Binnen Garmerwolde en Ten Boer ligt de Stadsweg (aangegeven met een stippellijn) op de grens van de Schepperij Vierendeel.

Noorddijk is in 1408 toegetreden tot het Winsumerzijlvest en is in 1428 gesplitst. Het westelijke deel van het kerspel ging bij het onder Hunsingo ressorterende Innersdijk horen, het oostelijke deel bij het Fivelgoër Vierendeel.

Het tot het kerspel Bedum behorende gebied ten oosten van de landschapsgrens tussen Hunsingo en Fivelgo is de oude veenkolonie Emderwolde, die vanuit Westeremden is gesticht, maar in de vijftiende eeuw al niet meer bestond.

De lotgevallen van de nederzettingen in het Centrale Woldland zijn allang voorwerp van onderzoek, maar laat ik hier onbesproken.[60] Ik wil mij concentreren op de vraag hoe het komt dat niet het hele Fivelgoër deel van het Centrale Woldland bij het Winsumerzijlvest is gaan horen, maar dat er ook nog een stuk is dat onderdeel is (gebleven) van het Scharmerzijlvest, ressorterend onder het Generale Zijlvest van de Drie Delfzijlen.

[60] Zie (onder meer) O.D.J. Roemeling, 'Wolde parochies' en M.E. van Kruining, 'Wüstungen in het Woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen', *Paleo-aktueel* 18. Archeologie in 2006 (Groningen 2007) 125-132.

Het gebied tussen het Kardingermaar en de Grasdijk heeft een vrijwel uniforme verkaveling. Alle sloten lopen zuidwest-noordoost. Het zuidelijke deel van het gebied, gelegen tussen de Stadsweg in het noorden en de Grasdijk in het zuiden, had zijn afwatering echter niet via Winsum, maar via de 'Ten Postertocht', de Fivel en de Delf op de Eems. Het via Winsum lozende deel is van het op de Eems afwaterende stuk gescheiden door de Buursterzuidwending. Deze dijk – waarop de Stadsweg ligt – loopt dwars door de kerspelen Garmerwolde en Ten Boer.

Ik denk dat het antwoord op de vraag naar het hoe en waarom van deze situatie verband houdt met een van de in hoofdstuk 3.2 beschreven ingrepen: de afleiding van het water van Westerwijtwerd en Stedum naar Oosterdijkshorn en de aansluiting daarvan op de 'Ten Postertocht'.

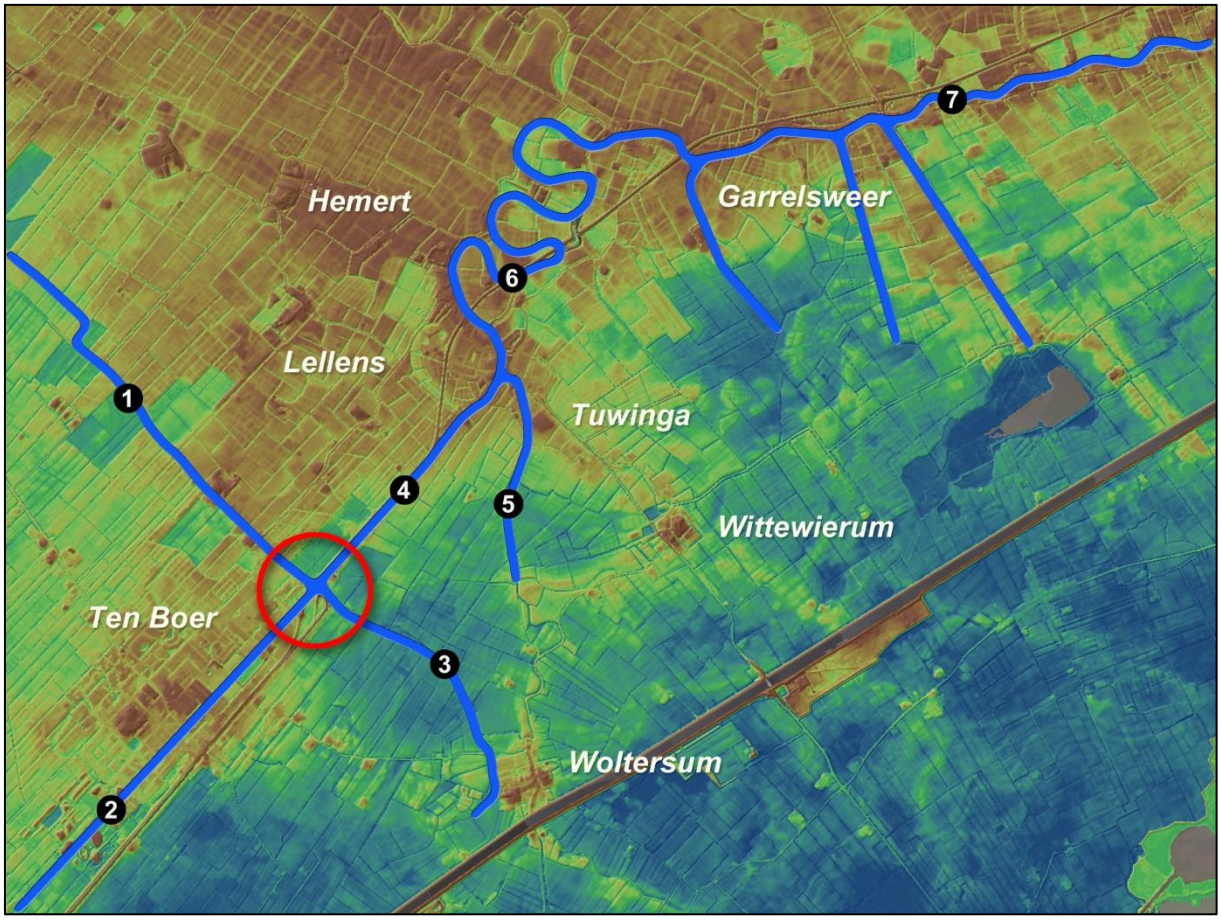

Concurrentie tussen hoog en laag land

1. Westerwijtwerdermaar
2. Oudemaar
3. Lustigemaar
4. 'Ten Postertocht'
5. Ten Poster Ae
6. Fivel
7 Delf

In de cirkel de plek bij Oosterdijkshorn waar het door het Oude Maar, Westerwijtwerdermaar en Lustigemaar aangevoerde water bij elkaar kwam.

De daar beschreven doorgraving van de hoogte tussen Lellens en Ten Boer heeft een situatie geschapen die weldra onhoudbaar moet zijn gebleken. Door het op de 'Ten Postertocht' aangesloten Westerwijtwerdermaar stroomde niet alleen het water van Westerwijtwerd naar het zuiden, maar ook dat van het relatief hooggelegen gebied van Stedum, Lutjewijtwerd, Hemert en Lellens, dat naar het zuidwesten afhelde. Ik neem verder aan dat er in het Fivelgoër deel van het Woldland al vroeg ook enkele dwarssloten tussen de vele parallelsloten zijn geweest, zodat de 'Ten Postertocht' ook als afvoerkanaal voor dat gebied functioneerde. Al dat water kwam bij Oosterdijkshorn samen met het door de Scharmer Ae en het Lustigemaar aangevoerde water uit het westelijke deel van Duurswold, waarna er bij Ten Post ook nog eens het door de Slochter Ae en Ten Poster Ae aangevoerde water bij kwam. Vervolgens moest alles via de kronkelende bedding van de Fivel en de Delf – waarop ook hoge en lage landen uitwaterden – naar de Eems.

De druk van het water van het hooggelegen Stedum en omstreken moet de waterlossing van de lager gelegen gebieden zozeer hebben gehinderd dat deze onbruikbaar werden. Voor de oplossing van dit probleem was – net zoals eerder, toen Fivelgoër water via het Kardingermaar noordwaarts werd afgeleid – opnieuw vérgaande samenwerking met de Hunsingoër buren nodig. Ze is op het volgende plaatje in beeld gebracht.

De oplossing bestond in

1. het verhinderen van de toestroom van Stedumer water naar de 'Ten Postertocht' door het leggen van een dam in het Westerwijtwerdermaar bij Oosterdijkshorn; het gevolg daarvan was dat dit water alleen in noordelijke richting, langs Westerwijtwerd, kon afstromen;
2. het splitsen van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland in een (groot) noordelijk deel dat via Winsum bleef afwateren en een (klein) zuidelijk deel dat, samen met het lage land van Duurswold, via de Delf op de Eems loosde.

Duidelijk is dat het lage land tussen Rodeschool en Sint Annen, waar de kerspelen Bedum, Westerwijtwerd, Stedum en Ten Boer aan elkaar grensden, opgesloten lag tussen de Wolddijk en de hogere gronden en zijn water nauwelijks meer kwijt kon. Die situatie heeft erg lang geduurd. Pas in de 15e eeuw is een aparte oplossing gevonden voor de Breekster- of Breekerpolder. Zoals eerder vermeld heeft dit gebied toen aansluiting gekregen op het Vierendeelster systeem, dat via het Kardingermaar loosde.[61] Dat zou niet gebeurd zijn wanneer de omstandigheden daartoe niet hadden gedwongen.[62]

[61] Zie p. 41.

[62] Zie daarvoor 'de pending bij de Doetil' (in voorbereiding).

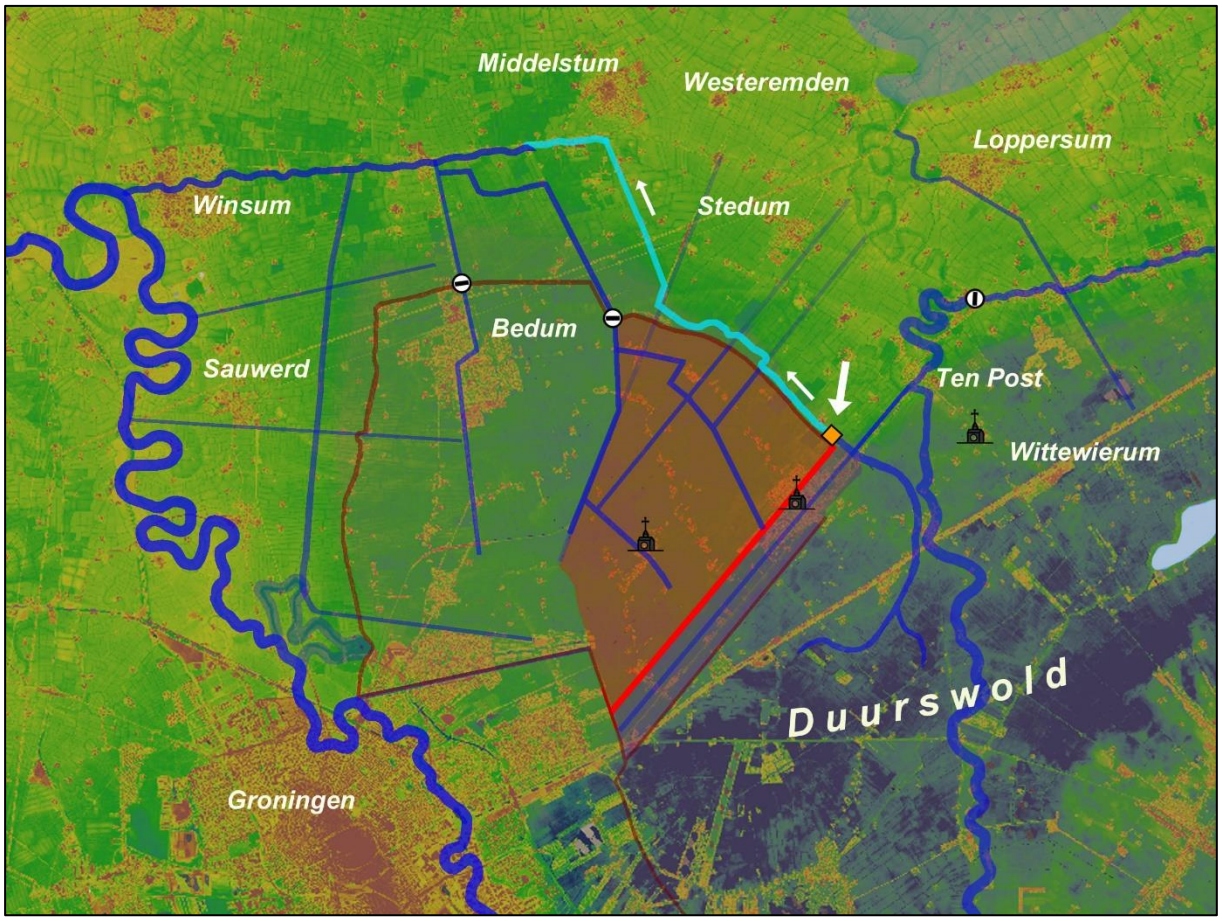

De oplossing voor het 'concurrentie-probleem' bij Oosterdijkshorn

De dam bij Oosterdijkshorn is aangegeven met een oranje blokje, de waterscheiding in het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland met een rode lijn. Het Vierendeel is met een rood vlak gemarkeerd.

Eerder heb ik meegedeeld dat een tekst uit 1529 de sleutel bevat tot de ontraadseling van de ontwikkeling van Centraal Groningen in het algemeen en van de wonderlijke samenstelling van het Winsumerzijlvest in het bijzonder. Het is nu het juiste moment om nader in te gaan op de inhoud van deze bron.[63]

Wilbe Hendriks en Steffen te Toornwerd, scheppers en zijlrechters te Middelstum en Toornwerd, verklaarden op 13 september 1529 dat de schepper en zijlvesten van Stedum zich bij hen hadden gemeld met klachten over de Westerwijtwerders die land bezaten ten oosten van het Westerwijtwerdermaar. De Stedumers eisten dat die naar rato van hun landen zouden meewerken aan het onderhoud van het Deelstermaar. Ze baseerden hun standpunt op de overweging dat ook de Westerwijtwerders uitwaterden door het maar dat door de Stedumers moest worden onderhouden.

[63] GrA 2043-24 f. 26-27v ('Doem tussen Stedum en Westerwijtwerd over het graven van het Deelstermaar').

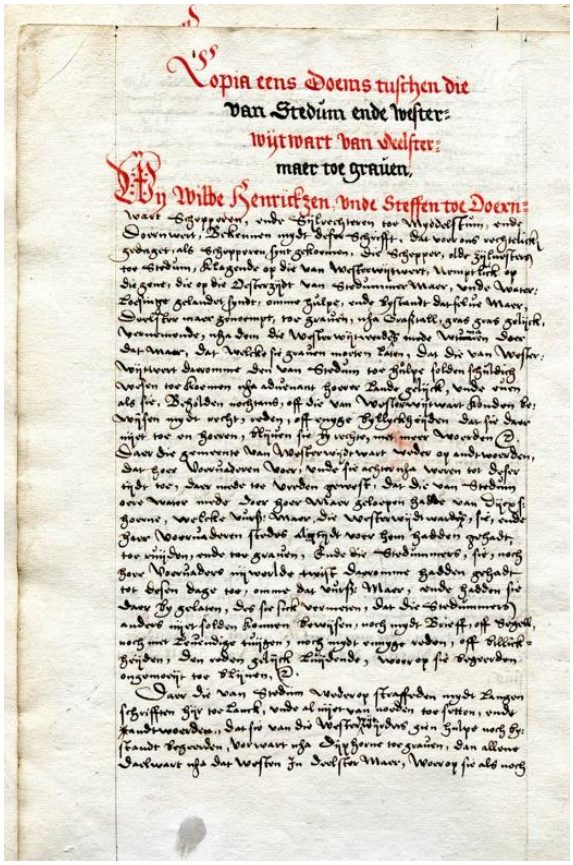

Uitspraak in een geschil tussen Westerwijtwerd en Stedum (1529)

(GrA T2043-24 fol. 26)

Daarop antwoordden de Westerwijtwerders dat zij en hun voorvaders het altijd hadden goedgevonden dat ook de Stedumers hun water lieten afstromen via 'het maar van Dijkshorn', een watergang die altijd door de Westerwijtwerders en hun voorvaders moest worden onderhouden. Daarover hadden zich nooit problemen voorgedaan, zodat ze erop rekenden niet door de Stedumers te worden lastig gevallen vanwege het Deelstermaar.

De Stedumers verklaarden daarop dat ze van de Westerwijtwerders geen hulp wilden om de watergang 'opwaarts' naar Dijkshorn te graven, maar dat het hun ging om assistentie bij het graven van de 'neerwaarts' lopende watergang, het naar het westen lopende Deelstermaar.

Tenslotte zeiden de Westerwijtwerders dat de Stedumers geen recht van spreken hadden, omdat een en ander was vastgelegd in de inlatingsakte die destijds was opgemaakt.

Op grond van het naar voren gebrachte en na adviezen van wijze lieden te hebben ingewonnen, verklaarden Wilbe en Steffen dat Stedumers en Westerwijtwerders samen, naar rato van hun landbezit, het Deelstermaar zouden moeten onderhouden.

De in de uitspraak vermelde 'inlatingsakte' van Stedum is niet bekend, maar het ligt voor de hand dat die inderdaad heeft bestaan. Het is een uiterst belangrijk stuk: hierbij kreeg een buiten Hunsingo en buiten het Woldland gelegen streek aansluiting op het watersysteem van het Winsumerzijlvest.
Doordat deze inlatingsakte niet is overgeleverd, weten we niet precies wanneer Stedum is aangesloten bij de organisatie die later het Winsumerzijlvest is gaan heten en tasten we ook

in het duister aangaande de gebeurtenissen die tot deze maatregel hebben geleid en die geacht kunnen worden te behoren tot de nasleep van het dichtslibben van de Fivelmonding. Het zou mij echter niet verbazen wanneer de inlating is geregeld en vastgelegd door of onder regie van de kloosters die rond 1200 zijn gesticht.

We komen op grond hiervan tot de volgende reconstructie, alles uiteraard 'ter correctie', dat wil zeggen: totdat een betere theorie is bedacht.

- Omstreeks 1150 is het Dellekanaal dichtgeslibd en hebben de Westerwijtwerders hun uitweg langs de Maria Christinahoeve naar Dijkshorn gegraven. Ook het water van Stedum, Hemert en Lellens liep toen in zuidelijke richting en kwam bij Oosterdijkshorn in de 'Ten Postertocht' uit. De Westerwijtwerders vonden het goed dat ook de inwoners van die gebieden via 'hun' kanaal loosden.
- Deze situatie veroorzaakte weldra onoverkomelijke problemen voor de afwatering van het westelijke deel van Duurswold. Ter oplossing daarvan is het Westerwijtwerdermaar bij Oosterdijkshorn afgedamd.
- Stedum e.o. had toen geen andere uitweg meer dan noordwaarts. De ingelanden van dit gebied zullen van de Westerwijtwerders (en Hunsingo) toestemming hebben gekregen om de centrale watergang in dat kerspel te gebruiken en deze aan te sluiten op het Deelstermaar, dat vanaf omstreeks 1100 alleen nog diende voor de afwatering van Toornwerd, Middelstum en het noordelijke deel van Westerwijtwerd. De Stedumers zullen toen de verplichting op zich hebben genomen om mee te werken aan het onderhoud van het Deelstermaar.

Dit past bij wat latere bronnen melden: Stedum en Westerwijtwerd moesten samen het Deelstermaar onderhouden van Fraamklap (of het Hooimaar, de bronnen noemen beide punten) tot aan de Westerwijtwerderkerk, vanaf de Westerwijtwerderkerk tot aan Oosterdijkshorn lag de onderhoudsplicht op Stedum alleen. Het is niet bekend wanneer Westerwijtwerd ontslagen is van de verplichting om het Westerwijtwerdermaar tot aan Dijkshorn te onderhouden. Mogelijk is dat één van de punten geweest die geregeld zijn in de hierboven genoemde akte waarbij Stedum werd ingelaten in het Winsumerzijlvest. Die akte is echter, ik zei het al, jammer genoeg niet overgeleverd.

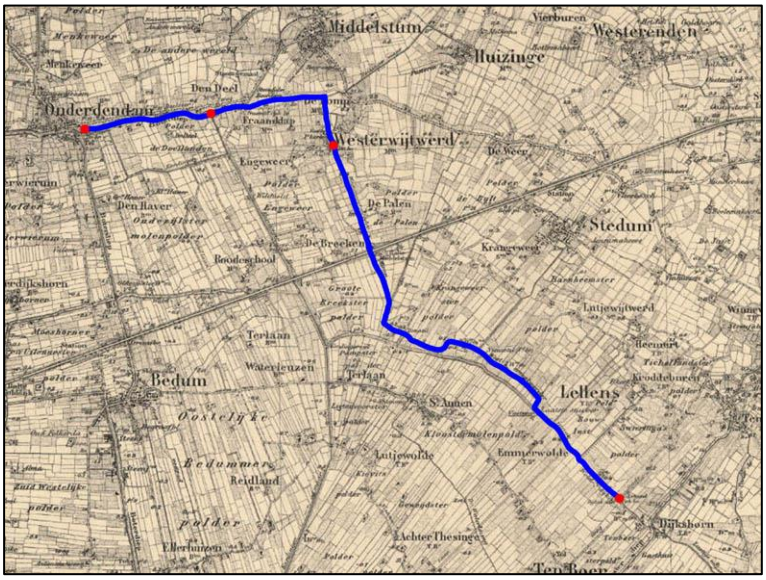

Boterdiep, Deelstermaar en Westerwijtwerdermaar

De rode stippen markeren de grenzen van de panden waarin de watergang tussen Onderdendam en Oosterdijkshorn is ingedeeld. Tussen de beide uiteinden zijn dat de monding van het Hooimaar en de Westerwijtwerder kerk. :

Toen halverwege de 18e eeuw het waterstaatswezen in Groningen werd gereorganiseerd en een alomvattende inventarisatie werd gemaakt van objecten, rechten en plichten op het terrein van de waterhuishouding, leverde dat een gedetailleerde beschrijving op van de toenmalige toestand. In het dossier over de Schepperij Ewsum-Middelstum lezen we over het onderhoud van het Deelstermaar het volgende.[64]

De waterloop begint bij de Galgenberg ten oosten van Onderdendam, loopt tot de Fraamtil (elders: de monding van het Hooimaar) en voorts door Boerdam tot Westerwijtwerder kerk. De directie over het onderhoud van de watergang was in handen van de schepperij Ewsum; het werk werd uitgevoerd door de Kantenser-, Middelstumer-, Toornwerder- en Engeweerster zijl-eden, alsmede de tot de schepperij Huizinge horende Huizingereed. Vanaf de Fraamtil of Hooimaar tot aan de Westerwijtwerder kerk werd gegraven door de hele schepperij Stedum en de Westerwijtwerdereed.

De precieze verdeling van het Deelstermaar was als volgt (gerekend van west naar oost):

- Vanaf de Galgenberg te Onderdendam: Kantens (19 roeden = 77,71 meter)
- Vanaf het Kantenser pand: Huizinge (72 roeden = 294,48 meter)
- Vanaf het Huizinger pand: Middelstum, Toornwerd en Engeweer met hulp van twee zijleden van Overmaringe (Melkuma-eed en de eed van Fraam; 316 roeden = 1292,44 meter)
- Vanaf het vorige pand tot aan de Westerwijtwerder kerk: Stedum en Westerwijtwerd samen
- Vanaf de Westerwijtwerder kerk tot Oosterdijkshorn: Stedum

De verplichting van Westerwijtwerd om samen met die van Stedum het onderhoud van het stuk Hooimaar-Westerwijtwerderkerk te graven is conform de uitspraak van 1529.

De naam 'Vierendeel'

De verklaring van de naam Vierendeel is onzeker. Het Vierendeel is letterlijk een vierde deel van Fivelgo, naast drie andere: Fivelgo-Westerambt (met Loppersum als hoofdplaats), Fivelgo-Oosterambt (met Farmsum als hoofdplaats) en Duurswold.
Maar ook binnen de organisatie van het Winsumerzijlvest was dit gebied (samen met Stedum) een vierde deel naast drie andere: de Bedumer wagenreed, Halfambtster wagenreed en Oosterambtster wagenreed. Ik kom daarop terug.

64 GrA 136-2477; katern A.

Westerwijtwerderhorn

Nadat bij Dijkshorn een dam was gelegd, liep het water van Stedum en omstreken via het Westerwijtwerdermaar noordwaarts. Bij de Westerwijtwerderhorn kwam het in het Huizingermaar (links) uit en stroomde vanaf hier via het Deelstermaar (rechts) naar het westen.

Het Huizingermaar en Deelstermaar hebben wellicht in voorhistorische tijden een gemeenschappelijke voorganger gehad waarin getijdebewegingen vanuit de Fivelboezem en het Dellekanaal voor lichte kronkels hebben gezorgd.

Buursterzuidwending of Stadsweg in 2016

Over de identificatie van de in oude teksten genoemde Buursterzuidwending bestaat geen eenstemmigheid. Acker Stratingh had het – zoals zo vaak – goed gezien. Hij schreef: 'Deze *Zijdwende* is bekend genoeg als de oude waterkeering die langs den Stadsweg van het Goregt te Noorddijk door Garmerwolde en Ten Boer liep en hier en verder dat deel van Fivelingo, het Vierendeel, dat met het naast gelegen deel van Hunzingo onder het Winsumer zijlvest behoorde, in den waterstaat scheidde van het overige Fivelingo en wel toen van de Acht zijlvesten of ongetwijfeld het Scharmerzijlvest.'[65]

Poelman kende het artikel van Stratingh waarschijnlijk niet en hield het voor waarschijnlijk dat de Grasdijk-Molensloot vroeger Buursterzuidwending heette.[66]
Ook Otto Knottnerus bespreekt de Buursterzuidwending, maar uit zijn tekst blijkt niet duidelijk wat hij precies bedoelt. Hij noemt de Buursterzuidwending ('Ten Boerster leidijk') een 'veendijkje' en lijkt het te identificeren met de Grasdijk.[67]
In zijn bespreking van een akte uit 1465 waarin sprake is van 'een weg die Zuidwending heet', gaat Formsma ervan uit dat met deze Zuidwending niet de Grasdijk, maar de Stadsweg is bedoeld.[68]

De akte van het jaar 1408 waarbij het kerspel Noorddijk is ingelaten in het Winsumerzijlvest, maakt echter duidelijk dat de *Buyrstra Zuydtwende* inderdaad de kering is waarop de Stadsweg ligt en dat Acker Stratingh en Formsma het dus bij het rechte eind hadden.[69] In dit document worden de Beijumerzuidwending en de Borg tot aan de Buursterzuidwending aangewezen als delen van de buitengrens van het Winsumerzijlvest. Aangezien de Stadsweg de grens vormde tussen het Winsumerzijlvest en het Scharmerzijlvest, moeten de Buursterzuidwending en de Stadsweg identiek zijn, met dien verstande dat de Stadsweg een landweg is die op de Buursterzuidwending ligt.[70]

Het feit dat de scheiding tussen beide delen van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland gelegd is op de plaats waar we nu de Stadsweg zien, zal te maken hebben met de omstandigheid dat dit tracé – vanuit het noordoosten gezien – het langst over relatief hoger terrein naar het zuidwesten doorloopt. Het onderhouden van een waterkering op deze plaats kostte dus de minste arbeid.

---

65 G. Acker Stratingh, 'De vroeger zoogenaamde Acht zijlvesten, beschouwd als het Scharmer zijlvest en in verband met den ouden waterstaat van het aangrenzende Goregt en gebied van Groningen', *BGOG* IX (1872) 262-282, aldaar 265.

66 Poelman, 'Innersdijk', 131.

67 O.S. Knottnerus, *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water.* Archeologie in Groningen 3 (Bedum 2008) 53.

68 W.J. Formsma, *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers* (Assen 1988), 32. De besproken akte is GrA 619-19 reg.nr. 144 (22 oktober 1465).

69 GrA 708 reg. nr. 8 (29 september 1408).

70 In GrA 619-19 reg.nrs. 144 en 201 uit 1465 en 1489 wordt (een deel van) de Buursterzuidwending eenvoudig *'Suutwendynghe'* genoemd. De weg heet in 1468 *'verendeels wech by de buren'* (GrA 708-274 reg.nr. 37; 29 januari 1468).

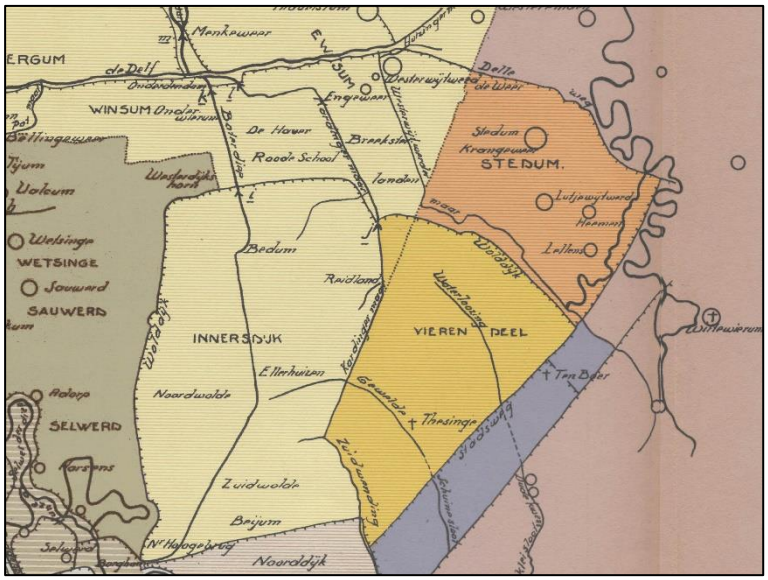

Stedum en het Vierendeel naar Kooper

Stedum en het Vierendeel horen bij het Winsumerzijlvest (het lichtgele gebied), de strook tussen de Buursterzuidwending en de Stadsweg (paars) bij het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen (oud roze).

Het ten noorden van de Buursterzuidwending gelegen deel van het Fivelgoër Woldland is de latere schepperij Vierendeel in het Winsumerzijlvest, het zuidelijke deel, tussen de Stadsweg en de Grasdijk, is de noordelijke helft van de Schepperij Ten Boer van het Scharmerzijlvest, onderdeel van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen. De zone tussen de Stadsweg en de Grasdijk waterde uit via het Oudemaar, dat via de Abtszijl in de 'Ten Postertocht' uitkwam. In de 15e eeuw is dat een onderdeel geworden van het Damsterdiep.

We zien dus dat de veranderingen in het landschap (daling van ontgonnen veengebied, opslibbing aan de zeekant) al heel vroeg geleid hebben tot vérgaande ingrepen, vergelijkbaar met die welke halverwege de 15e eeuw leidden tot de aansluiting van het noordelijke deel van het Oosterniezijlvest bij het Winsumerzijlvest en van het zuidelijke deel bij het Slochterzijlvest.[71]

Opmerkelijk is de locatie van het klooster Ten Boer: direct aan de Buursterzuidwending of Stadsweg. Zou de splitsing van het Fivelgoër Woldland het werk zijn geweest van de abten van de twee Benedictijner kloosters die in dit gebied zijn gesticht? De abt van Thesinge was van meet af aan de baas in het noordelijke deel, die van Ten Boer in het Scharmerzijlvest. Als dit juist is, zouden we de splitsing van het Woldland ergens in de 13e eeuw moeten dateren.[72]

Het komt vaker voor dat een gebied wordt gesplitst met het doel de lasten van de ontwatering ervan te delen. In 1408 is bij de inlating van Noorddijk in het Winsumerzijlvest bepaald dat het westelijke deel van dat kerspel via Innersdijk zou lozen, het oostelijke via het Vierendeel. In 1428 is dat nog eens aangescherpt en kregen de Noorddijkers de opdracht om hun kerspel door middel van een Dwarsdijk in tweeën te delen.[73]

71 Resp. in 1457 en 1464. Zie *Groningen en het Drentse water* 4.
72 Ik kom op dit onderwerp nader terug in *Landschap lezen* 5, sectie 5.4 'Stadsweg'.
73 Zie *Groningen en het Drentse water* 8.

Verlaat Oosterdijkshorn

Om te voorkomen dat water vanuit het noorden naar de 'Ten Postertocht' en de Fivel kon stromen, is bij Oosterdijkshorn een dam in het Westerwijtwerder-maar gelegd. Scheepvaartverkeer bleef mogelijk door middel van een overtoom of overtocht.

In de 17e eeuw is de dam vervangen door een verlaat. Dit kunstwerk is gebouwd op basis van een overeenkomst tussen het Winsumer en Schaphalsterzijlvest en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen van 27 augustus 1664.[74] Ten behoeve van de scheepvaart werd toen besloten de dam weg te halen en op deze plaats een verlaat te bouwen.
Al eerder, ten tijde van de opstand van de Oldambtsters tegen Groningen, waren er plannen gemaakt voor een verbindingskanaal tussen Duurswold en het Oldambt enerzijds en Hunsingo anderzijds. Via de Winsumer en Schaphalsterzijl zouden de Ommelanders en Oldambtsters een eigen 'uitgang' naar de benedenloop van het Reitdiep krijgen buiten de stad Groningen om.[75]

Pending tussen Oosterdijkshorn en Kröddeburen

Dijkshorn ligt in de cirkel, de Maria Christinahoeve zien we links boven.
Het pijltje wijst naar de plaats waar de volgende foto is gemaakt.
In het bouwland ten noorden van de Stadsweg is het spoor te zien van een verdwenen watergang. Reeds Kooper heeft op het bestaan daarvan gewezen. Hij veronderstelde – ik denk terecht – dat het hier gaat om de benedenloop van het Lustigemaar.

Ik kan daaraan toevoegen dat dit waarschijnlijk de gezamenlijke benedenloop is van de Scharmer Ae en de Kleisloot, beide afkomstig uit het westelijke deel van Duurswold.

---

74 GrA 708-282: Akte van overeenkomst tussen het zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest over het verwijderen van een dam te Oosterdijkshorn op de grens tussen beide zijlvestenijen en het leggen van een sluis aldaar, 27 augustus 1664.

75 GrA 2-1324 (12 juni 1644): *'Motiven ende blijck daerdoor de Ommelanden ende Oldampt sijn bewoogen te maken een schipvaert uit het Oldampt verbij Slochter door Wolterzum nae Dijcxhorne, Onderndam, Wintzum ende Schaephalsterzijl in 't Reitdiep'.*

Op de vraag naar de reden waarom het Fivelgoër Woldland en ook Stedum en omstreken in waterstaatkundige zin bij het Hunsingoër Winsumerzijlvest zijn gaan horen, kan dus een antwoord worden gegeven, zij het dat we daarvoor wel een grotendeels op veronderstellingen gebaseerde constructie nodig hebben. Daarin passen echter wel alle concrete schriftelijke en andere aanwijzingen waarover we beschikken.

Pending langs de Stadsweg

Links de Stadsweg; we kijken vanuit het oosten in de richting van Dijkshorn.

De pending was (en is) een smalle strook grond tussen twee parallelle sloten.
Links de schepperij Oldersum of Ten Post van het Dorpsterzijlvest (onderdeel van de Drie Delfzijlen), rechts de schepperij Stedum (onderdeel van het Winsumerzijlvest).

De kering moest voorkomen dat water uit het hogere land ter rechterzijde naar het lage land ter linkerzijde stroomde.

Oosterdijkshorn met Westerwijtwerdermaar

De Dijkshornerklap ligt op de plaats van de voormalige dam met overtocht.
Het huis rechts heet ‘de Pending’.

Tot slot van dit hoofdstuk kijken we nog even naar de oude organisatie van het Winsumerzijlvest. Siemens en alle andere auteurs die over deze organisatie hebben geschreven, baseren zich voornamelijk op 18^{e} eeuwse bronnen.

Op zoek naar het antwoord op de vraag hoe het komt dat Stedum en het Vierendeel bij het Winsumerzijlvest horen en vanaf wanneer dat het geval is, trof ik in het Huisarchief Farmsum een waterstaatsboekje in octavo-formaat, waarin op het eerste gezicht alleen teksten staan die ook in vele andere handschriften zijn overgeleverd. Maar achterin het boekje bevinden zich enkele pagina's waarop in een afwijkend handschrift aantekeningen zijn gemaakt over de bijdragen (het '*schot*') die de afzonderlijke onderdelen van het Winsumer Zijlvest moesten betalen.[76]

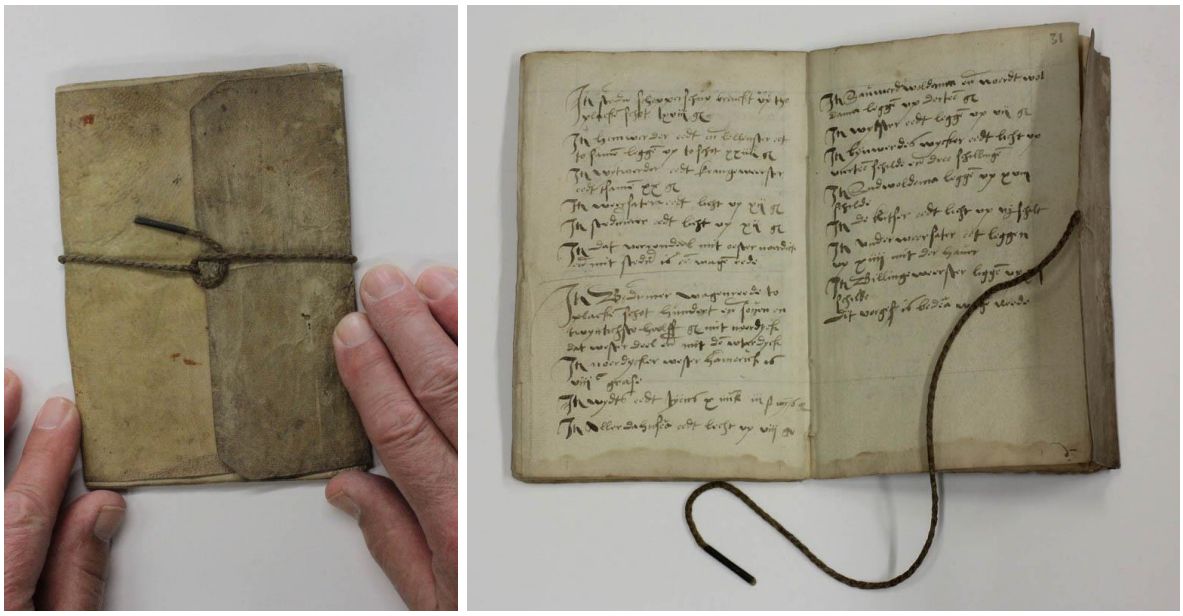

Een 16e-eeuws zijlvestboekje
(GrA 619-913)

Daaruit komt een andere indeling van het Zijlvest naar voren dan die welke we uit latere bronnen kennen en die ook in alle bestaande literatuur is beschreven. Het gaat ongetwijfeld over een oudere organisatievorm, zonder dat we concrete aanwijzingen hebben voor een datering.

In deze lijst wordt niet gerept van *schepperijen* (het latere Winsumer en Schaphalsterzijlvest had er twaalf) maar van vier *'wagenreden'*:

1. Vierendeel met Stedum (later met oost-Noorddijk)
2. Bedum (later met west-Noorddijk)
3. Halfambt
4. Oosterambt

Daarnaast worden Uithuizen, Zandeweer en Overmaringe apart genoemd. Deze gebieden vormden samen het noordelijke deel van het Oosterniezijlvest, dat in 1457 in het Winsumerzijlvest is ingelaten. De afzonderlijke vermelding van deze gebieden doet vermoeden dat de in dit lijstje vervatte indeling uit de tweede helft van de 15e eeuw dateert.

[76] GrA 619-913 (Zijlvestboekje van het Winsumerzijlvest) fol. 30v-34v.

In het onderstaande plaatje zijn de gegevens uit het zijlvestenijboekje verwerkt in de kaart die B.W. Siemens van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest maakte.[77]

Siemens' kaart, die om praktische redenen wat wonderlijk georiënteerd is, geeft de situatie weer zoals ze halverwege de 18e eeuw was. Er waren toen 12 schepperijen die in een wisselend aantal van zijl-eden onderverdeeld waren.

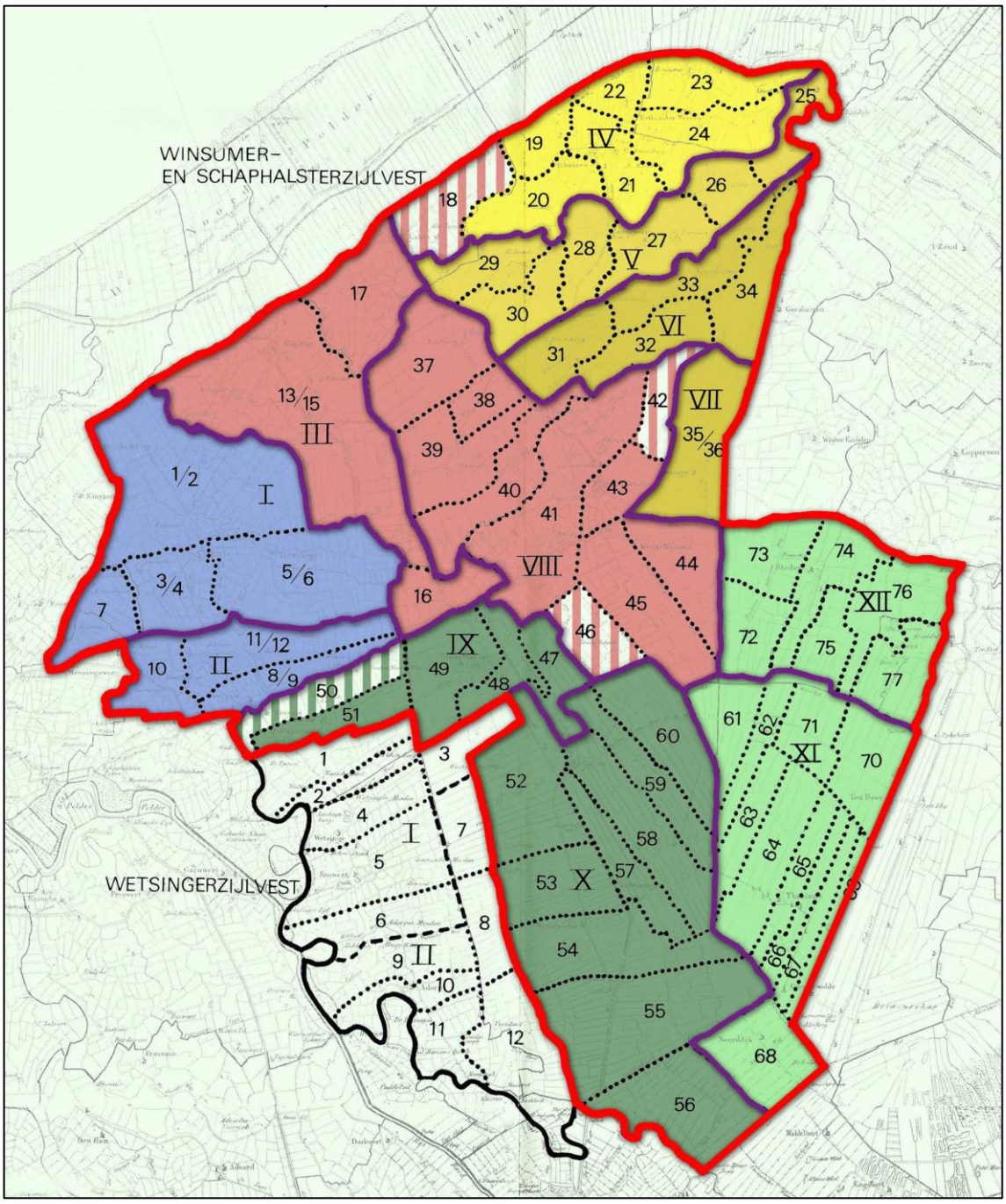

Oude en nieuwe indeling van het Winsumerzijlvest

[77] B.W. Siemens, *Dijkrechten en Zijlvesten* (Groningen 1974) kaart 8.

De nummers op de kaart zijn die van Siemens.

De dikke rode lijn geeft de buitengrens aan van het toenmalige Winsumer en Schaphalsterzijlvest. De paarse lijnen stellen de grenzen voor tussen de schepperijen, de stippellijnen die tussen de zijl-eden.

De kleurvlakken zijn gebaseerd op het schotregister in het Huisarchief Farmsum en geven de oude indeling van het zijlvest aan:

1 lichtgroen: Vierendeel en Stedum;
2 donkergroen: Bedumer wagenreed;
3 rood: Oosterambtster wagenreed;
4 blauw: Halfambtster wagenreed;
5 geel: de drie ingelaten delen van het Oosterniezijlvest

Zoals gezegd wordt in het zijlvestboekje geen melding gemaakt van schepperijen en worden er in plaats daarvan vier 'wagenreden' genoemd. Ik weet niet zeker hoe we dit in onbruik geraakte woord moeten verklaren, ook al laat de oorspronkelijke betekenis zich wel raden. Een 'wagenreed' is een weg die met een wagen kan worden bereden. In oude teksten komt het voor in de betekenis van een in waterstaatkundig opzicht samenhangend gebied waarvan de ingelanden gezamenlijke verplichtingen hebben.[78] Het woord herinnert mogelijk aan de tijd dat een dergelijk gebied slechts via één landweg ontsloten was en dat degenen die aan de gemeenschappelijke zijl kwamen werken van die ene weg gebruik maakten.

Ad 1
De eerste wagenreed die in het register wordt genoemd, is die van het Vierendeel met Stedum (het lichtgroene gebied, Siemens' nummers XI en XII). Later zijn deze tot Fivelgo behorende gebieden afzonderlijke schepperijen binnen het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest.

Ad 2
Met een donkergroene kleur is de 'Bedumer wagenreed' aangegeven. Dit gebied ligt zowel binnen als buiten de Wolddijk, hetgeen doet vermoeden dat dit organisatieonderdeel in zijn oorsprong ouder is dan de Wolddijk en tot doel heeft gehad de gezamenlijke uitwatering via de Deel te beheren. Later bestaat deze wagenreed uit de schepperijen Winsum en Innersdijk (door Siemens aangegeven met IX en X). De latere Winsumereed (Siemens 50) komt in het register niet voor, daarom is deze hier gearceerd weergegeven. Uit berekeningen op basis van het verschuldigde schot blijkt echter dat de latere Bellingweerstereed (Siemens 51) en Winsumereed ten tijde van het opmaken van dit register nog niet gescheiden waren. De nadere indeling is dus van later datum. Het hele Hunsingoër Woldland met het ten noorden en noordwesten daaraan grenzende land ten zuiden van de Deel hoorde dus bij de Bedumer wagenreed.

[78] Beekman kent het woord *'wagenreed'* als aanduiding voor 'een gebied, district van een kerspel, van een zijl- of dijkrechter, schepper enz.' Zie A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* 2 dln. ('s-Gravenhage 1905, 1907), 1726.

Ad 3
De 'Oosterambtster wagenreed' (rood) bestaat uit de latere schepperijen Warffum en Ewsum of Middelstum (Siemens nummers III en VIII). Ook hier ontbreken enkele latere zijleden in de opsomming. Deze zijn hier met een rode arcering aangegeven.

- In het noorden is dat de Aldingahuister eed (nummer 18), die later onder de schepperij Uithuizen viel, maar in de oude situatie wellicht met de Usquerder Westereed onder de Oosterambtster wagenreed ressorteerde.
- In het oosten wordt de latere Diddingahuister zijleed (42) niet genoemd. Dit is het oostelijke deel van het kerspel Middelstum. De veronderstelling ligt voor de hand dat de 'Middelster' zijleed die in het registertje wordt vermeld, zowel de latere Middelstumereed als de Diddingahuistereed omvatte. Dat wordt bevestigd door het bedrag dat de 'Middelster' eed moest opbrengen: ƒ12. Dat is gelijk aan de bedragen die enkele op het oog in grootte vergelijkbare eden moesten betalen.
- Onduidelijk is waarom de Rodeschoolstereed (46) niet wordt vermeld. Zou het klooster Aduard vrijstelling hebben genoten vanwege het feit dat het convent land ter beschikking had gesteld voor het graven van een nieuwe zijltocht naar Schaphals? In een akte van 29 maart 1459 kreeg het Rodeschoolsterland vrijstelling van schot, maar die vrijstelling zou slechts gelden totdat de Schaphalsterzijl *'in de eerde gekomen en bereijt gemaket is'*.[79] Daarna zou het weer gewoon schot betalen.

  Wanneer het ontbreken van Rodeschool in dit registertje gebaseerd is op de vrijstelling van 1459, zouden we daarmee een aanwijzing hebben voor de datering van het lijstje. Het moet dan zijn opgemaakt ná de inlating van de drie delen van het Oosterniezijlvest en vóór de realisatie van de Schaphalsterzijl. Van de inlating van het Oosterniezijlvest is de datum (ongeveer) bekend: zomer 1457.[80] Het is niet bekend wanneer de Schaphalsterzijl is gelegd en het Winsumerdiep gegraven, maar de tussentijd zal toch zeker niet meer dan enkele jaren hebben geduurd.

  Het lijkt erop dat de Schaphalsterzijl in november 1459 nog niet was gelegd. In een akte van 7 november van dat jaar wordt melding gemaakt van een nieuwe zijl die men (het Winsumerzijlvest?) zetten *zal*.[81] Als met de 'nieuwe zijl' de Schaphalsterzijl wordt bedoeld, kan deze op zijn vroegst in 1460 zijn geplaatst.

Ad 4
De 'Halfambtster wagenreed' (het blauwe gebied) bestaat in dit register uit de latere schepperij van Baflo en Rasquert (Siemens I) en die van Obergum (Siemens II).

De wagenreden Bedum, Oosterambt en Halfambt behoorden tot Hunsingo, met uitzondering van het in 1408 ingelaten westelijke deel van Noorddijk, dat deel uitmaakte van het onder het bisdom Utrecht ressorterende Gorecht.

[79] GrA 172-42 reg. 397.
[80] GrA 136-2499 fol. 23v.
[81] GrA 493-128.

Ad 5
Het op dit plaatje met gele kleuren aangegeven gebied bestaat uit de delen van het voormalige Oosterniezijlvest, die in 1457 in het Winsumerzijlvest zijn ingelaten: het Uithuizerdeel, Zandeweersterdeel en het Overmaringedeel. Het Uithuizerdeel is de latere schepperij Uithuizen (Siemens nummer IV), mogelijk zonder de Aldingahuister eed (Siemens 18). Het Zandeweersterdeel is de latere schepperij Zandeweer (Siemens V) en het Overmaringedeel omvatte de latere schepperijen Overmaringe en Huizinge (Siemens VI en VII.

Door de inlating van deze verhoudingsgewijs hoog gelegen gebieden stroomde zoveel water naar de Winsumerzijl, dat het systeem van het zijlvest overbelast raakte. Ter oplossing van dat probleem moest een nieuwe watergang-met-zijl worden aangelegd op het territorium van het Schouwerzijlvest, dus buiten het gebied van het Winsumerzijlvest zelf. Zo is het Winsumerdiep tussen Winsum en Schaphals en de Schaphalsterzijl tot stand gekomen (c. 1460).

De onder de nummers 1-4 opgesomde wagenreden zijn de oudste eenheden binnen het Winsumerzijlvest. We mogen aannemen dat dit de gebieden zijn die samen de Winsumerzijl hebben gelegd. Waarschijnlijk dateert die zijl, net zoals de Delfzijlen aan de Eems, uit het begin van de 14^{e} eeuw.